

Tunus'ta Siyasi Kırılmalar: Devletin Görevlerini Yerine Getirmedeki Başarısı ve Tunus'un Değişen Toplum Sözleşmeleri

Turning Points in Tunisian Politics: The State's Success in Fulfilling Its Duties and Changing Social Contracts in Tunisia

Nazlı Çağın BİLGİLİ^{1b}

Özet

Bir ülkedeki devlet ile toplumsal aktörler arasındaki ilişkiyi tanımlayan toplum sözleşmeleri tarafların her ikisine de önemli görevler verir. Devletten beklenen başlıca görevler literatürde kısaca 3 P – koruma, tedarik ve katılım- olarak anılmaktadır. Taraflar kendilerine verilen görevleri hakkıyla yerine getirmeye devam ettikleri sürece sözleşme geçerlidir. Ancak görevlerin yerine getirilmesinin aksadığı ya da reddedildiği siyasi kırılma noktalarında sözleşmelerin de yenilenmesi gerekir. Bu çalışma, V-Dem verilerini kullanarak, 1955'den günümüze Tunus'ta devletin kendisinden beklenen rolleri yerine getirmede ne kadar etkili ve başarılı olduğunu tespit etmeyi amaçlamaktadır. Bu süreçte Tunus'un 4 önemli siyasi kırılma noktasından geçtiği söylenir. Bunlar; 1950lerin ikinci yarısında Fransız sömürgesinden bağımsızlaşma, 1980lerdeki neo-liberal politika değişimleri, 2011 devrimi ve 2021 sonrası anti-demokratik siyasi adımlardır. Yirmi iki farklı değişkenin değerlerinin zaman içerisindeki değişimlerinin izlendiği grafikler göstermektedir ki Tunus'un bağımsızlığını ilan ettiği dönem ile 2011 devrimi devletin görevlerini uygulayışını değiştiren mühim kırılma noktalarıdır. Bağımsızlığını ilan eden Tunus devleti özellikle koruma ve tedarik boyutunda ciddi bir iyileşme yaşarken, 2011 devrimi ve 2021 yılından itibaren gelişen siyasi olayların ise öncelikli olarak devletin katılım görevini etkilediği görülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Toplum sözleşmesi, 2011 devrimi, Tunus, devletin görevleri, siyasi katılım

Turning Points in Tunisian Politics: The State's Success in Fulfilling Its Duties and Changing Social Contracts in Tunisia

Abstract

Social contracts that define state-society relations assign substantial roles to both of these parties. In the literature, state duties are abbreviated as 3 P, which stands for protection, provision, and participation. The contract is valid so long as the actors continue to perform their roles. The contracts are to be renewed, however, during political turning points in which significant changes in the roles performed by the actors are observed. This article analyzes, using V-Dem data, how the effectiveness of the Tunisian state in fulfilling its responsibilities has changed from 1955 to the present, with a focus on political turning points such as independence, policy shifts in 1980s, 2011 revolution and the so-called civilian coup in 2021. The graphs of the findings depict the changes in the values of twenty-two distinct variables over time leading to the conclusion that the independence period and the 2011 revolution were significant turning points that altered the attitude of the Tunisian state. While the newly independent Tunisian state was successful in developing its obligations of protection and provision, the 2011 Revolution and subsequent political events occurring after 2021 had the greatest impact on the state's obligation to create the conditions for citizen participation.

1.Giriş

Toplum sözleşmeleri devletler ile toplumsal aktörler arasındaki ilişkiyi düzenler. Her sözleşme gibi toplum sözleşmelerinde de taraflar vardır ve bu taraflara haklar ve yükümlülükler verilir. Bireylerin kısıtlamalardan uzak özgürce yaşadıkları doğa durumunu terk edip toplum sözleşmelerine taraf olmayı istemeleri ilk bakışta şaşırtıcı bulunsa da bu isteğin altında yatan başlıca nedenin devlete duyulan ihtiyaç olduğu açıktır. Doğa durumunda bireyler özgürdür ancak güvende değillerdir. Güvenliklerinin sağlanması karşılığında da devlete özgürlüklerinin büyük bir bölümünü devretmeye razıdırlar. Bireylerin devletten beklediklerinin başında güvenlik gelir ancak beklentiler bununla sınırlı değildir. Zaman içerisinde, güvenlikleri sağlanan bireyler, devletten farklı hizmetler beklemeye başlamışlardır. Nihayetinde literatürde 3 P olarak anılmakta olan üç ana beklenti ortaya çıkmıştır; koruma, tedarik ve katılım.

Bireyler ise sözleşmeye en büyük katkıyı devletin meşru otoritesini kabul ederek yaparlar. Ancak bunun ötesinde onlardan beklenen vergi ödemek, kanunlara uymak gibi yükümlülükleri de vardır. Her iki tarafın da yükümlülüklerini gereğince yerine getirmeye devam etmeleri sözleşmenin devamlılığı bakımından son derece önemlidir. Devlet-toplum ilişkisinin şekil değiştirdiği kritik dönemlerde ise toplum sözleşmesinin de değişmesi beklenir. Örneğin 2011-2012 yıllarında Orta Doğu ve Kuzey Afrika'da (ODKA) pek çok ülkede yaşanan ayaklanmaların getirdiği değişiklikler bu ülkelerin bazılarında yeni toplumsal sözleşmelerin oluşturulmasına neden olmuştur. Bu yeni sözleşmeler –ki bunlar genel olarak yeni anayasalar ya da yeni düzenlemeler olarak kendilerini göstermişlerdir- bireylerin devlet karşısında daha güçlü olduğu, despot yönetime ve rantçı devlet modeline son vermeyi hedefleyen dokümanlardır. Tabii daha sonra bölge genelinde işlerin tersine dönmesi ile birlikte bu yeni sözleşmelerin pek çoğu daha kullanılmadan rafa kalkmıştır. 2021 yılının Temmuz ayında Cumhurbaşkanı Kays Said'in Tunus meclisini askıya alması ile başlayan siyasi gelişmelere değin ayaklanmalar sonrasında oluşturulan yeni sözleşmesini uygulamaya koymak ve yaşatmak konusunda Tunus bölge içerisindeki en başarılı ülke olarak öne çıkmıştır.

Tunus'un yakın tarihine bakıldığında birkaç önemli kırılma noktasından bahsedilebilir. Bunlardan ilki Fransız sömürgesinden kurtulup bağımsız Tunus devletinin kurulduğu süreçtir. Sonrasında 1980lerin başında yalnızca Tunus'ta değil tüm bölgede ekonomik politikaların neo-liberal ekseninde yenilenmek durumunda kalması ile devlet-vatandaş ilişkisinin değiştiğinden bahsedilir. 21. Yüzyıla gelindiğinde Tunus'ta başlayan Arap Baharı olarak da anılmış olan 2010-2011 ayaklanmalarının yine bu ülkede demokratikleşme yolunda başarılı bir devrime dönüşmesi ile Tunus'ta radikal sayılabilecek bir kırılmanın yaşandığı rahatlıkla söylenebilir. Son döneme ilişkin ise 2021 yılı itibariyle Cumhurbaşkanı'nın attığı anayasaya aykırı adımların ve arkasından gelen anayasa değişikliğinin 2011 devriminin kazanımlarını geriye götürdüğü tartışılmaktadır. Bu durumda Tunus siyasetindeki son

kırılma noktası da bu demokrasi karşıtı adımların ilk başladığı 2021 yılı Temmuz ayı olarak kabul edilir.

Bu çalışmanın başlıca araştırma sorusu 2021 yılında yaşanan siyasi gelişmeler ile birlikte Tunus'ta yeni bir toplum sözleşmesi ihtiyacı doğup doğmadığıdır. Tunus siyasetine ilişkin literatürde ele alınan ve yukarıda bahsi geçen önceki kırılma noktalarının Tunus devletinin görevlerini yerine getirme bakımından iyileşme ya da kötüleşme yaşadığı dönemlerle örtüşüp örtüşmediği de yine bu çalışma boyunca cevap aranacak olan soruların başında gelmektedir. Bu noktadan hareketle, uzun adı demokrasinin çeşitleri (*varieties of democracy*) olan V-Dem Enstitüsü'nün verilerinden yararlanılarak Tunus'ta toplum sözleşmesinin yenilendiği zamanlarda devletin çeşitli rollerinde ne derece başarılı/başarısız olduğu incelenecek ve önceki dönemlere ait bu bilgiler ışığında 2021 yılında yaşanan gelişmelerin Tunus'taki devlet-toplum ilişkisine dair ne ifade ettiği araştırılacaktır. 1955'den günümüze oluşturulan grafiklerde yirmi iki farklı değişkenin zaman içerisindeki değer değişimleri incelenerek devletin görevlerini yerine getirme başarısının iyileştiği/kötüleştiği dönemler tespit edilecek ve dahası hangi dönemlerde 3 P'nin hangi bileşenlerinde olumlu/olumsuz değişimler yaşandığı ortaya konulacaktır.

2. Toplum Sözleşmeleri ve Devletten Beklenenler

Toplum sözleşmesi öncelikle felsefede daha sonra siyaset bilimi içerisinde çokça tartışılmış bir konudur. Toplum sözleşmelerinden bahsedildiğinde akla gelen ilk isimler üç önemli siyasi filozof Hobbes, Locke ve Rousseau'dur. Locke ve Rousseau'nun görüşleri belli anlamlarda Hobbes'unkinden ayrılrsa da üç filozof için de bireylerin doğa durumunda sahip oldukları hak ve özgürlüklerden feragat ederek devleti kurmaya karar vermelerinin başlıca sebebi barış, uyum ve rahatlık içinde yaşamayı güvence altına alma isteğidir (Fabre, 2018). Doğa durumunda bireylerin yaslanabilecekleri, güvenilebilecekleri bir otoritenin olmaması kendilerini sürekli tehlike altında hissetmelerine neden olur. Yasaların ve kurumların olmadığı bir düzende, güçlü olan güçsüz olanı ezecektir ve en güçlüler arasında değilseniz doğa durumu sizin için tamamen bir tehlike durumu olarak ortaya çıkacaktır. Öyleyse hayatta kalmanın ve yaşamınızı garanti altına almanın yolu devleti kurmaktan geçer (Gülcan, 2018, s.50). Hatta öyle ki bunları garanti altına almak adına devletin sizin üzerinizde inşa edeceği tüm kontrolü ve kısıtlamaları da kabul edersiniz (Fabre, 2018). Devletlerin üzerimizde nasıl güçlü bir kontrol kurduğu, hatta ekonomik olarak bile bizleri nasıl kısıtladığı dikkate alındığında en çok merak edilen sorulardan biri insanların bir devlete neden gereksinim duyduklarıdır. Bu sorunun cevabı da aslen bireylerin devletten bekledikleri üzerinde durularak verilebilir (Loewe, Zintl ve Houdret 2021, s.3). Toplum sözleşmeleri ile devletlere atfedilen roller ve görevler bireyler için elzemdir ve bu ihtiyaç dolayısıyla bireyler özgürlüklerinin kısıtlanmasını göze alarak devletleri inşa etmişlerdir.

Kısaca ifade etmek gerekirse toplum sözleşmeleri devlet ile toplum arasındaki ilişkiye dair tüm örtük ve açık kurallardan bahseder. Toplum sözleşmelerinde de diğer tüm sözleşmelerde olduğu üzere iki tarafa da belli haklar ve sorumluluklar yüklenir. Tarafların hak ve sorumluluklarının net bir biçimde ortaya konuluyor olması bu ilişkinin şekillenmesini ve gelişmesini kolaylaştırmaktadır. Devletin üzerine

düşen sorumluluklar terimlerin İngilizcilerinin baş harflerine işaret edecek şekilde kısaca 3 P ile ifade edilir; koruma (*protection*), tedarik (*provision*) ve katılım (*participation*) (Loewe ve Zintl, 2021).

Koruma başlığı altında milli ve fiziki güvenlik meseleleri ele alınır. Diğer bir deyişle bu faktör Hobbes'un üzerinde durduğu, hayatta kalmamızı sağlayan, başlıca faktördür ve devlete duyduğumuz başlıca ihtiyaç da buradan gelmektedir. Terör gibi fiziki tehditlerden korunmamız da kanuni olarak egemenin keyfi davranışlarından korunmamız da bu başlık altında ele alınır. Tedarik, devletin vatandaşlarına sunma yükümlülüğünde olduğu hizmetlerden bahseder. Bunların içerisine sağlık, eğitim gibi başlıca ihtiyaçlarımız dahil edilir. Kısaca ifade etmek gerekirse sosyal hizmetler ve alt yapı hizmetleri bu başlık altında ele alınmaktadır. Üzerinde durulan son görev ise katılım görevidir ve burada da devletin bireylerin siyasete katılımlarını mümkün kılacak ve hatta arttıracak düzenlemeleri yapmasından ve adımları atmasından bahsedilir. Öncelikle seçimlerin adil ve özgür biçimde gerçekleştirilmesi, daha sonra protestolar, sivil toplum eylemleri ve medyadaki tartışmalar gibi aktivitelerin özgürce yapılabilmesi bu bağlamda ele alınmaktadır. Toplum sözleşmeleri tabi ki sadece devletin görev ve sorumluluklarından bahsetmez. 3 P'ye karşılık olarak sözleşmeye taraf olan bireylerin de yerine getirmeleri gereken görevleri vardır. Bunların ilki egemenin meşruiyetini tanımak, ikincisi ise bireylerin üstüne düşen vergi ödemek, askerlik gibi sorumlulukları yerine getirmektir (Furness ve Trautner, 2020).

Bu çalışmanın odak noktası olan devletin sözleşmeler çerçevesindeki yükümlülüklerine geri dönecek olursak, bu konuya ilişkin farklı görüşler olduğunu belirtmek gerekir. Bunun bir sebebi farklı ideolojik yaklaşımlardır. Liberalizm devletin minimize edilmesi gerektiğini savunurken, faşizm ve sosyalizm farklı sebepler ile güçlü ve kapsayıcı devlet modelini benimser. Faşizmde bireyler üzerinde kontrolü yüksek bir devlet tercih edilirken, sosyalizmdeki devletin kapsayıcılığı artırılan tedarik görevinden gelmektedir (Hay, Lister ve Marsh, 2006). İdeolojik yaklaşımlar bir yana, bireylerin içinde yaşadıkları şartlar da egemenden beklentilerini güçlü bir biçimde şekillendirmektedir. Örneğin, Mısır, Tunus ve Lübnan'da 2020 yılında yapılan telefon görüşmelerine dayanan bir araştırmanın sonuçlarına göre vatandaşlar hükümetten 3 P'nin üçünü de beklerler ancak önceliklendirmeleri gerektiğinde tedarik ve güvenlik siyasi katılımı geride bırakır (Loewe ve Albrecht, 2022). Maslow'un ihtiyaçlar piramidine (Kenrick vd., 2010) atıfla söylenebilir ki ileri seviye beklentilere geçebilmek için öncelikle daha temel ihtiyaçlarımızın karşılanmış olması gerekir. Bu noktada da bireylerin ilk ihtiyaçlarının fiziki ve daha sonra da maddi güvenlik olduğu söylenebilir. Yani birincil olarak fiziksel tehditlerden korunma, daha sonra da temel ihtiyaçların karşılanması, bireyin öncelikli beklentileri olacaktır. İfade özgürlüğü, söz hakkı gibi daha gelişmiş sayılan beklentiler ise ancak yukarıda bahsedilen daha temel ihtiyaçların karşılanması ile gün yüzüne çıkabilecektir^[1].

Tam bu noktada devletlerin bu görevlerini yerine getirmediğinde ya da getiremediklerinde neler olabileceğini tartışmak yerinde olacaktır. Bu sorumluluklardan bir ya da birkaçının yerine getirilememesi şikayetlere, siyasal istikrarsızlığa ve hatta devlet kırılmasına yol açabilir (Loewe ve Albrecht, 2022, s.3). Ancak görevlerden birisinde yaşanan başarısızlığın direkt olarak sözleşmenin yenilenmesini gerektireceğini söylemek doğru olmaz. Örneğin ODKA'daki devletlerin pek çoğu bugüne dek vatandaşlarına yönelik katılım görevlerini yerine getirmekte başarısız olmuşlardır. Lakin bu

*Sorumlu yazar: c.bilgili@iku.edu.tr

yönetimler, koruma ve tedarikte başarılı olduklarında meşruiyetlerini kaybetmemişlerdir. Özellikle bu bölgede istikrarsızlığın, hatta iç savaşların son derece yoğun olması da devletlerin işine yaramış, bölgesel şartlar yalnızca koruma görevini yerine getiren bir devletin bile mühim bir iş başardığı sanısını oluşturmaya yardımcı olmuştur (Loewe ve Albrecht, 2022, s.3-5). Benzer bir söylem bölgedeki ekonomik durum için de geliştirilebilir. Zengin doğal kaynaklara rağmen ciddi ekonomik sorunları olan ODKA'da yaşayan bireyler, iş bulma ihtimallerinin de oldukça düşük olması sebebi ile, devletten gelecek desteklere muhtaçtırlar ve devletin yerine getirdiği tüm tedarik sorumlulukları vatandaşın yaşam kalitesini düzeltmek bakımından önemlidir. Belli alanlardaki başarısızlıklar diğer alanlardaki başarılar ile örtülebilirken, 3 P'nin üçünde de başarısız olan bir ülkenin ise geçerli ve kabul gören bir toplum sözleşmesine sahip olduğu söylenemez. Yemen örneğin şu an bu kategoride değerlendirilmektedir ve bu tip devletler başarısız devlet (*failed state*) olarak nitelendirilmektedir (Dingli, 2013).

Siyasi otoritesi olan her ülkede bir toplum sözleşmesinin varlığından söz edilebilir ancak bu sözleşmeler birbirlerinden çok ciddi biçimde farklılaşabilirler. Örneğin bazı sözleşmeler toplum-hükümet arasındaki alma verme dengesinde çok daha dengeli iken diğerleri olmayabilir. Yani bir ülkedeki sözleşme, toplumsal aktörlere kıyasla hükümetin daha fazla faydalanacağı bir biçimde şekillendirilmiş olabilir. Diğer yandan sözleşmelerin farklı toplumsal gruplara ne şekilde yaklaştığı da yine bağlama göre farklılık gösterebilir. Bazı sözleşmeler farklı toplumsal grupların maruz kaldığı muamele bakımından daha eşitlikçiyken, diğerleri bazı toplumsal grupları diğerlerinin önüne koyabilir. Toplum sözleşmesini analitik bir kavram olarak ele almak, zaman içerisinde ya da farklı bağlamlarda sözleşmelerin nasıl farklılaşacağını görmek açısından faydalı olacaktır (Loewe ve Albrecht, 2022, 2). Bu çalışmada hedeflenen de Tunus'ta toplum sözleşmesinin devletin yerine getirmesi beklenen görevler bakımından zaman içerisinde yaşadığı değişimlerin ele alınmasıdır. Aşağıdaki bölümde detaylıca tartışılacağı üzere Tunus'ta yaşanan 4 önemli siyasi kırılmadan bahsedilir. Bu kırılma noktalarının devletin kendisinden beklenen 3 P görevlerini yerine getirme performansı açısından nasıl bir değişim yarattığı bu çalışmada incelenecektir. Diğer kırılma noktalarından ve onların yarattığı değişimlerden yola çıkarak 2021 yılı itibarıyla Tunus'ta yaşanan gelişmelerin de öncekilere benzer biçimde önemli bir kırılma olup olmadığı ve nasıl etkiler ortaya koyduğu değerlendirilecektir.

3.Tunus'ta Siyasi Kırılmalar

1956 yılında bağımsızlığını kazanan Tunus'un ilk toplum sözleşmesi, bölgedeki diğer devletlerinkinden farksız bir biçimde, literatürde 'otoriter pazarlık'^[ii] olarak anılan modele dayanmaktaydı. Bu modele göre, devlet vatandaşların temel ihtiyaçlarını sağlarken ve onları yardımlarla desteklerken, vatandaşlardan yalnızca sessiz bir teslim oluş beklenmektedir. Bu yaklaşımda yeterli beslenme ve sağlık hizmetine erişim gibi ihtiyaçlar, insan hakları literatüründe ele alındığı gibi bireylerin yalnızca insan olmakla elde ettikleri temel haklar olarak ele alınmaz. Daha çok bu gibi hizmetler devlet tarafından vatandaşların belli hak ve özgürlüklerinden feragat etmeleri karşılığında sunulur. Burada yaşanan halkın sadakatini devletin satın almasıdır (Alexander, 2016). Diğer bir deyişle, ODKA devletlerinde 3P içerisinde sayılan devletin tedarik görevi genellikle güçlü bir biçimde yerine

*Sorumlu yazar: c.bilgili@iku.edu.tr

getirilmektedir ancak bu vatandaşların temel haklarını onlara vermek bağlamında değil de yönetime toplumdaki destek sağlamak hedefi ile yerine getirilmektedir (Karshenas ve Moghadam, 2006, s.4).

Tunus'ta devlet ile halk arasındaki 'otoriter pazarlık' 2011 Devrimi'ne kadar devam etmiştir. Kuşkusuz bundan önce modelin sallantıya girdiği dönemler de olmuştur ve bunların en belirginini 1980lerin başında neo-liberalleşme durumunda kalan ekonomi politikalarının etkisiyle yaşanmıştır. Halkın yaşanan ekonomik sıkıntılara tepki ve öfkelerini ortaya koydukları 'ekmek ayaklanmaları' bu dönemin en göze çarpan olayları olmuştur. Bölge genelinde yaşanan ekonomik değişimlere, özellikle neoliberalleşme gayretlerine, bir tepki olarak ortaya çıkmış olan bu ayaklanmalarda (Weipert-Fenne ve Wolff, 2020, s. 1-40) Aralık 1983 ile Ocak 1984 arasında yalnızca Tunus'ta 100 kişi hayatını kaybetmiştir (Eibl, 2020).

2010 yılının Aralık ayında Bouazizi'nin kendini ateşe vermesini takiben ortaya çıkan ve tüm ülkeye yayılan ayaklanmalarda halkın dile getirdiği başlıca problemler arasında da ekmeğe yer verilmekteydi (Jerad, 2013) çünkü özellikle de ülkenin az gelişmiş bölgelerinde ekonomik zorluklar ciddi boyutlara ulaşmıştı. Bunlar arasında; yüksek işsizlik oranı –eğitilmiş kesimler arasında dahi- ve yolsuzluk en çok bahsedilenlerdendi. Kalıcı hale gelmiş ciddi ekonomik problemler, Tunus'taki o dönem var olan sözleşmenin devam ettirilmesinin oldukça zor olduğunu gözler önüne sermekteydi (Karasapan, 2015). Tabii ki sorun sadece tedarik boyutunda değildi. Tedarikte devletin gücünün azalması, halkın katılım boyutundaki memnuniyetsizliğini güçlü bir biçimde gün yüzüne çıkarmıştı. Bu kez 'otoriter pazarlık' tamamen yıkılmıştı ve halk kendisine vaat edilen düzeltmeleri kabul etmiyor, diğer bir deyişle pazarlığa girmiyor ve sözleşmenin yenilenmesi konusunda diretiyordu (Paciello, 2011; Angrist, 2013).

Devrim öncesi sözleşmenin katılım ayağının çöktüğünü gösteren ana gelişme de Tunus'taki en önemli sivil toplum örgütlerinin bir araya toplanması ile Tunus Ulusal Diyalog Dörtlüsü'nün oluşturulmasıdır. Böyle bir yapının ortaya çıkması halkın artık sessiz itaatten vaz geçtiğinin mühim bir göstergesi olarak kabul edilmektedir. Kuşkusuz böylesine önemli bir toplumsal birliktelik yeni sözleşmenin yapımında etkili rol oynamıştır (Deane, 2013). Devrimden tam 3 yıl sonra zorlu müzakereler ile hazırlanan 2014 anayasası devrim sonrası Tunus'un yeni toplum sözleşmesi olarak ortaya çıkmıştır (Mahmoud ve Suilleabhain, 2020, s. 102-106).

2015'de Nobel Barış Ödülü'ne layık görülen Diyalog Dörtlüsü Tunus'taki toplumsal uzlaşmayı yansıtmaya bakımdan önemlidir. Bölgedeki pek çok ülkede geçiş dönemlerinde ciddi güvenlik sorunlarının hatta iç karışıklıkların yaşandığı düşünülürse, 2011-2018 yılları arasında iktidarın tam 8 kez el değiştirmiş olduğu Tunus'ta bu sürecin başarı ile barışçıl bir biçimde tamamlanmış olması dikkate değerdir. Kuşkusuz Tunus'taki bu başarının altında yatan ana faktör de toplumsal uzlaşının sağlanmış olmasıdır (Mahmoud ve Suilleabhain, 2020, s.102-106). Geçiş döneminde atılan bazı önemli siyasi adımlar da sürecin ılımlı bir biçimde tamamlanmasını sağlamıştır. Bunlar arasında Bourguiba döneminde önemli görevler üstlenmiş ancak Ben Ali yönetimine genel olarak eleştirel yaklaşmış Sibi'nin ülke yönetimine atanması sayılabilir. Sibi'nin yönetim şekli eski rejimin ılımlı isimleri ile muhaliflerin bir araya gelmesine olanak sağlamıştır. Sibi'nin attığı önemli adımlar içerisinde daha önce sürgüne gönderilmiş bazı siyasi aktörlerin ülkeye yeniden dönmeleri ve siyasette aktif rol almaları sayılabilir (Mercan ve

Kılavuz, 2017, s.83). Kuşkusuz bu isimlerin en önemlilerinden biri de, özellikle de partisinin kazandığı seçim zaferi dikkate alındığında, Gannuşi'dir. Temmuz 2013 yılında Mısır'da gerçekleşen darbe ve o esnada Tunus'ta kendini gösteren ekonomik zorluklar ve güvenlik endişesi, Tunus'un devrim sürecinin de başarısızlıkla sonuçlanabileceği yönünde kaygıları arttırmış olsa da bu süreçte Gannuşi ile Sibi'nin birlikte hareket ederek demokrasi yanlısı kesimleri bir arada tutmaları Tunus'ta başarıyı getiren ana faktör olarak anılmaktadır (Mercan ve Kılavuz, 2017, s.86).

El-Haddad (2020) Tunus'taki toplum sözleşmesi sürecini, bağımsızlıktan 2020'ye kadar geçen süre için, 3 safhada ele almaktadır ve dahası, ele alınan kırılma noktalarının yalnızca Tunus'a özel olmadığını ve bölgesel bir eğilime işaret ettiğini de belirtmektedir. Tunus ile birlikte Mısır ve Fas'ı da analizine dahil eden El-Haddad özellikle ilk iki safhanın üç ülkede de aynı şekilde seyrettiğini belirtmektedir. Safhalardan ilki 1950lerin ortalarından –ki bu dönem bölge ülkelerinin pek çoğunun bağımsızlıklarını ilan ettikleri yıllardır- 1970lerin sonuna kadar geçen süreçtir ve bu süreçte hakim olan sözleşme popülist otoriter bir kontrat olarak nitelendirilir. İkincisi 1980lerden 2011 ayaklanmalarına kadar geçen süreçtir ve El-Haddad bu süreçte hakim olan sözleşmeyi de toplumsal olmayan toplum sözleşmesi olarak adlandırır. Üçüncü aşamada ise 2010-2011 ayaklanmaları sonrasında oluşturulmuş olan toplum sözleşmelerine dikkat çekilir. İlk safhadaki sözleşme devletin hakim olduğu gelişme modeline işaret etmektedir ve 1970lerin sonlarında yapılmaya başlanan piyasa reformları ile son bulmuştur. Arap liderleri bahsi geçen piyasa reformlarına yönlendiren de esas olarak bölgeye gönderdikleri yardımları azaltmak zorunda kalan Batılı aktörlerdir. Bu şartlar El-Haddad'ın bahsettiği ikinci safhaya ortam hazırlamıştır. Bu safhada bölgede yeni yeni ortaya çıkan kapitalist aktörler önem kazanır. Bu aşamadaki sözleşmeler devlet ile toplum arasında değil de devlet ile kodamanlar arasında imzalanmış gibidir. Geniş halk kitlelerini sözleşmenin dışında bırakan bu modelin toplumsal olmayan toplum sözleşmesi olarak anılmasının nedeni de budur.

El-Haddad'a göre (2020), toplum sözleşmelerinin en mühim ayağı halka sağlanan hizmetler ve bu hizmetleri alan halkın yönetimden duyduğu tatmin ile sisteme meşruiyet sağlamasıdır. Birinci safhada halka sağladıkları hizmetler bakımından görece bonkör olan ODKA devletleri, ekonominin liberalleşmesi ile ortaya çıkan ikinci safhada ise sübvansiyonlarını kısmak ve hatta yalnızca belli gruplara yönlendirmek durumunda kalmışlardır^[iii]. Toplumsal grupların pek çoğunun sistemin dışına itilmesi ile siyasi otoriteye yönelik memnuniyetsizlik artmış ve hatta otoritenin meşrutiyetinin sorgulanmasına zemin hazırlanmıştır. El-Haddad 2011 ayaklanmalarını da tam olarak bu pencereden okumaktadır. Tunus'ta başlayıp bölgenin büyük bölümüne yayılmış olan protestolar bölge halkının var olan toplum sözleşmelerinden duydukları memnuniyetsizliği açıkça göstermekteydi. El-Haddad'ın araştırmasına dahil ettiği ülkeler içerisinde Fas'ta yöneticiler halkın ortaya koyduğu bu memnuniyetsizliği politikalarda yapılan birtakım değişiklikler ile yatıştırmayı başarmışlardı. Bölgede bu duruma tek örnek de pek tabii Fas değildi. Ancak Mısır ve Tunus gibi örneklerde ise protestocuların yönetimden gelen değişiklik vaatlerini ve tavizleri bütüncül biçimde reddetmeleri ile toplum sözleşmeleri tamamen etkilerini kaybetmişlerdir.

Demokrasi literatüründe ODKA istisnai durumundan dolayı büyük dikkat uyandıran bir bölgedir. Literatürde genellikle 'Arap istisnası' (Stepan ve Robertson, 2004) olarak anılan bu durum bölgede

*Sorumlu yazar: c.bilgili@iku.edu.tr

otoriterliğin devamlılığına vurgu yapmaktadır (King, 2007). Dolayısıyla 2010 yılının sonunda ortaya çıkan büyük ayaklanmalar da büyük ilgi görmüştür. Dahası ayaklanmaların en başında bölgede yaşanan gelişmeler Arap Baharı olarak anılmış ve hatta bazıları tarafından demokrasinin 4. Dalgası olarak nitelendirilmiştir (Albushouk, 2016). Ancak bu olumlu değerlendirmeler kısa süre içerisinde terk edilmiştir çünkü bölge ülkelerinin pek çoğu ayaklanmalardan kısa süre sonra eski hallerine hatta belki daha otoriter yönetimlere dönmüşlerdir (Khondker, 2019; Aras ve Falk, 2016). Bu bağlamda, Tunus bölge içerisinde özel bir konuma sahiptir. 2011 yılından birkaç yıl sora bölgede Arap Baharı tanımlamasının uygun bulunabileceği tek ülke Tunus idi. Küresel Demokrasi Endeksi (*Global Democracy Index*), Freedom House sıralamaları gibi tüm dünya ülkelerini özgürlükler ve demokrasinin durumu açısından değerlendirmeye alan analizlerde Tunus'un grafikleri hızlı bir şekilde yükselmekteydi. 2010'da 2,79 olan demokrasi endeksi, 2011'de 5,53'e, 2015'de ise 6,72'ye yükselmişti^[iv]. Yani devrim öncesinde otoriter rejim olarak değerlendirilen Tunus, 4 yıl içerisinde önce melez rejim daha sonra da kusurlu demokrasi kategorisine yükselmiştir ki içinde bulunduğu bölge şartlarında^[v] bu oldukça mühim bir başarıdır. 2021 yılına kadar ufak dalgalanmalar yaşayan skor 2021 ve 2022 yıllarında art arda gerilemiş ve 2021 yılındaki skor 2011 yılının bile gerisine düşmüştür. 2021 yılı itibarıyla Tunus yeniden melez rejim olarak adlandırılmaya başlamıştır. (Democracy Index 2022, s.17). Benzer bir trend Freedom House değerlerinde de göze çarpmaktadır. 2014 yılında özgür ülke kategorisine yükselmiş olan Tunus, 2022 yılında yarı özgür ülke kategorisine gerilemiş, 2023'de de aynı grupta, hatta skoru daha da gerilemiş vaziyette, kalmıştır^[vi].

Tunus'un demokrasi ve özgürlüklere ilişkin skorlarının son iki yılda böyle keskin bir düşüş yaşanmış olmasının nedeni Temmuz 2021'de Cumhurbaşkanı Kays Said'in mevcut hükümeti feshetmesi ve parlamentoyu askıya alması ile başlayan anayasaya aykırı biçimde atılmış olduğu adımlardır (Yerkes ve Alhomoud, 2022). Tunus'ta 2011 devrimi akabinde kurulmuş olan demokratik sisteme getirilen son büyük darbe ise Temmuz 2022'deki referandum ile –katılım %30'un bile altında kalmıştır- kabul edilen yeni anayasa olmuştur ("Timeline: Kais Saied's crackdown in Tunisia", 2023). Said'e kontrolsüz güç atfeden bu anayasanın kabulü Said de dahil bir çok kişi tarafından Tunus'un "yeni bir aşamaya girmesi" olarak yorumlanmıştır ("President Saied hails 'new phase' in Tunisia", 2022). Dahası bu süreçte, Tunus'un en mühim başarısı olarak değerlendirilmiş olan toplumsal birlikteliğe de önemli bir darbe vurulmuştur. Nisan 2023'de Ennahda ofisleri kapatılmış ve devrim sonrasındaki ılımlı tavrı ile öne çıkmış olan Ennahda lideri Gannuşi tutuklanmıştır ("Tunisian authorities close opposition Ennahdha party HQ", 2023). Temmuz 2021 itibarıyla yaşanmış olan tüm bu gelişmelere dair belki de en ilginç bilgi ise tüm bu değişikliklerin kayda değer oranda toplumsal destek görmüş olmasıdır (Tamburini, 2022; Huber ve Pisciotta, 2022).

Bu bölümde Tunus'da yaşanan 4 önemli siyasi kırılma noktası incelenmiştir. Aşağıdaki bölümlerde bu kırılma noktalarında Tunus'ta devletin kendisinden beklenen rolleri yerine getirmesi bakımından nasıl bir değişim yaşandığı ele alınacaktır. Toplum sözleşmesi literatürünün işaret ettiği 3P'ye dair veriler içeren değişkenler V-Dem datasından seçilerek, bunların her birinin bağımsızlıktan bugüne nasıl değiştikleri grafikler üzerinden tartışılacaktır. Burada amaç 3 boyutun hangilerinin hangi periyotta ne şekilde değiştiği, bunun var olan toplum sözleşmesine ne şekilde etki etmiş olabileceğini ortaya

*Sorumlu yazar: c.bilgili@iku.edu.tr

koymaktır. Buradan yola çıkarak 2021 itibariyle ülkede yaşanmakta olan gelişmelerin de toplum sözleşmesinde bir yenilenme gerektirip gerektirmediği tartışılmaya açılacaktır.

4. Metod ve Değişkenler

Bu çalışmanın analiz bölümünde V-Dem verileri kullanılacaktır. Demokrasiyi kavramlaştırmak ve ölçmek amacını taşıyan V-Dem projesi, uzun adıyla Demokrasinin Çeşitleri Projesi, 450den fazla değişken için veri toplamakta ve bunları bir araya getirerek araştırmacılarla paylaşmaktadır. V-Dem verinin halktan toplanan bilgilere değil konunun uzmanlarından alınan görüşlere göre şekillendirildiği bir projedir. Ülke başına her indikatör için en az beş uzmandan görüş alınarak veri oluşturulmaktadır^[vii]. Bu çalışmada V-Dem veri setinin kullanılmasının iki ana nedeni vardır. Bunlardan ilki verinin geniş bir zaman aralığı için mevcut olması ve bu sayede bu çalışmada ele alınan farklı kırılma noktalarında yaşananların karşılaştırılmasına olanak sağlamasıdır. İkincisi ve daha önemlisi ise projenin adı demokrasinin çeşitleri olmasına karşın V-Dem'in kendisini yalnızca demokrasinin işleyişini ele alan sınırlı sayıda değişken ile sınırlandırmıyor olmasıdır. V-Dem yüzlerce değişken kullanarak hükümetlerin işleyişlerini tüm boyutları ve yönleri ile resmetmeyi hedefler. Bu sayede, bu çalışmanın odak noktası olan devletten beklenen görevlerin (3 P'nin) göstergesi olarak ele alınabilecek olan pek çok farklı değişken V-Dem veri setinde sunulmaktadır.

Bu çalışmada analiz 3 bölümde gerçekleşecektir. Bu bölümlerin her biri toplum sözleşmesi literatüründe devletten beklenen görevler olarak bahsedilen 3P'nin birine işaret etmektedir. Her bölüm içerisinde, o bölümde ele alınan görevin bir parçası sayılabilecek değişkenler ele alınacaktır^[viii].

4.1. Devletin Koruma Görevine İlişkin Değişkenler

Bu üç görevden ilki olan koruma (*protection*) kapsamında 7 farklı değişken ele alınmıştır. Burada korumadan kasıt toplumsal aktörlerin kendilerini güvende hissedecekleri bir ortamın hazırlanabilmesidir. 2. Bölümde detaylıca ele alındığı üzere Hobbes'a göre devlet kavramının ve dolayısıyla toplum sözleşmelerinin de ortaya çıkışındaki başlıca neden bu güven hissine duyulan ihtiyaçtır. Güvenlik ya da kendini güvende hissetme dendiğinde genellikle fiziksel güvenliğe odaklanıyor olsak da aslında güvenlik çok boyutlu bir kavramdır ve çok farklı tehditlerden korunmayı kapsar^[ix]. Örneğin, temel hak ve özgürlüklerimizin korunması da bu başlık altında ele alınmalıdır. Bu perspektif ışığında V-Dem veri setinden bu bölümde ele alınmak üzere seçilen 7 değişken şunlardır; adalete erişim, farklı toplumsal grupların hak ve özgürlüklerinin eşit biçimde korunması (eşit derecede korunma endeksi), kanun önünde eşitlik ve bireysel özgürlükler endeksi, Freedom House'un sivil özgürlükler ölçümü, fiziksel şiddet endeksi, mahremiyetin korunması ve mülkiyet hakkı.

"Adalete erişim" değişkeni vatandaşların yaşadıkları ülkede adalete güvenli ve etkili biçimde erişime sahip olup olmadıklarını sorgulamaktadır. İkinci değişken, "eşit derecede korunma endeksi", devletin sağlaması gereken koruma görevini tüm gruplar için ne derece eşit biçimde sağladığına odaklanmaktadır. Burada devlet sadece hakları kağıt üstünde verip kenara çekilmemeli, tüm grupların bu haklardan yararlanabildiklerinden emin olmalıdır. "Kanun önünde eşitlik ve bireysel özgürlükler endeksi" oldukça kapsamlı bir ölçümü içermektedir. Kanunların ne derece şeffaf olduğu, kamusal

*Sorumlu yazar: c.bilgili@iku.edu.tr

yönetimin ne derece tarafsız olduğu, bireylerin mülkiyet hakkı, yer değiştirme hakkı ve din özgürlüğü gibi hak ve özgürlüklere gerçekten sahip olup olmadıkları bu endekste birlikte ele alınmaktadır.

"Fiziksel şiddet" olarak isimlendirilmiş olan değişken ülkede fiziksel bütünlüğün ne derece saygı gördüğüne ilişkin soruya dayandırılmaktadır. Bu değişken güç sahiplerinin dahil olduğu siyasi cinayetler ve işkence gibi davranışların ülkede ne sıklıkla gerçekleştiğini sorgular. Güçlü ve güçsüz toplumsal aktörler arasında adaleti sağlamakla yükümlü olan güç sahipleri, kuşkusuz ki aynı zamanda kendi güçlerini de toplumsal aktörlere karşı kullanmamalıdır. "Mülkiyet hakkı"na ilişkin değişken doğrudan halkın mülkiyet hakkını kullanıp kullanmadığını sorgulamaktadır. Devletin koruma görevi kapsamında ele alınan değişkenlerden bir diğeri de "Freedom House'un sivil özgürlüklere dair ölçümü"dür. V-Dem bu noktada Freedom House'un ölçümlerinden faydalanmak istemiştir. 3. Bölümde de tartışıldığı üzere Freedom House ölçümleri dünya üzerindeki farklı ülkelerde hak ve özgürlüklerin durumunu değerlendiren kapsamlı bir çalışmadır. Bu ölçüm 1972 yılından beri yapılmakta olduğundan önceki dönem için veri bulunmamaktadır.

Bu kategorideki son değişken ise "mahremiyetin korunması"na ilişkindir. Burada bahis sanal mahremiyettir ve esas olarak yasal çerçevenin devletin internet kullanıcılarının özel bilgilerine erişimine dair nasıl sınırlar çizdiğini sorgulamaktadır. 0-4 arası yapılan kodlamada 0, devletin istediği zaman tüm bilgilere istediği gibi ulaşabileceğine işaret ederken, 4 yalnızca olağanüstü şartlarda devlete böyle bir yetki verildiğine işaret eder. Konunun gündeme gelmesi internet kullanımının yaygınlaşması ile gerçekleştiği için bu ölçüm ancak 2000 yılı itibarıyla yapılmıştır.

4.2.Devletin Tedarik Görevine İlişkin Değişkenler

Toplum sözleşmesi literatüründe devletten beklenenler arasında sayılan ikinci görev tedariktir. V-Dem veri setinde devletin hizmet sağlama görevine ilişkin dikkate alınacak 8 değişken mevcuttur. İlk olarak Tunus toplumu içerisinde farklı grupların "kamu hizmetlerine eşit biçimde erişip erişemedikleri"ni sorgulayan 5 soru ele alınmıştır. Bu beş soru aynı faktörü farklı toplumsal bölünmeler ekseninde sorgulamaktadır. Bu değişkenlerde kamu hizmetinden kasıt düzenin ve güvenliğin sağlanması, temiz suya, sağlık hizmetine ve temel eğitime erişimdir. Bunun, farklı gruplara – sırası ile kadınlar ve erkeklere, farklı siyasal ve sosyal gruplara, farklı sosyoekonomik düzeyde olan gruplara, ve son olarak da kırdaki ve kentte yaşayan topluluklara- eşit biçimde sağlanıp sağlanmadığı sorgulanmaktadır. Burada amaç bahsi geçen toplumsal bölünmelerin kamu hizmetlerinin dağılımında etkili olup olmadığını tespit etmektir. Kuşkusuz devletlerin tedarik ağının tüm toplumsal aktörleri kapsamaması son derece önemlidir. Bu eşitlik ilkesinin bir gereği olanın yanı sıra toplum sözleşmesinin devamlılığı için de önemlidir. Bu noktada tedarik ağının dışında bırakılan gruplar devletin meşruiyetini ciddi biçimde sorgulayacaklardır.

Devletin hizmet sağlama görevi başlığında ele alınan bir başka değişken "kaynakların eşit dağıtılması ile ilgili olan endeks"tir. Burada kaynaklardan kastedilen oldukça geniştir ve yemek, su, barınacak yer, sağlık hizmeti gibi temel ihtiyaçların neredeyse tümünü kapsamaktadır. Bu yaklaşım, ancak temel ihtiyaçları karşılanan bireylerin hak ve özgürlüklerini gereğince kullanabileceklerini iddia etmektedir. Bu

kategoride ele alınacak olan son iki değişken ise "eğitim eşitliği" ve "sağlık eşitliği"dir. Eğitim eşitliğini ölçen değişken, temel eğitimin toplumun tüm kesimlerine yüksek kalitede sunulup sunulmadığını ölçmektedir. Benzer biçimde "sağlık eşitliği" olarak kodlanan faktör de yine toplumun her kesimine sağlık hizmeti sağlanıp sağlanmadığını değil de her kesime yüksek kalitede sağlık hizmeti sağlanıp sağlanmadığını dikkate almaktadır.

4.3.Devletin Katılım Görevine İlişkin Değişkenler

Devletten beklenen üçüncü görev olan katılımı ölçmek için ise 7 farklı değişken kullanılmıştır. Bunlar; sivil toplum katılım endeksi, özgür ve adil seçimler, etkileşimli toplum, müzakereci demokrasi, seçim öncesi özgür medya kampanyası, katılımcı demokrasi endeksi, dezavantajlı grupların temsilidir. Bu kategoride halkın siyasal sisteme katılımını gösteren çeşitli pratikler ve sistemsel özellikler dikkate alınmıştır. Bunlar bir görüntüden ibaret olmayan gerçek rekabetin olduğu seçimlerle başlayan, özgür sivil toplum ve medyanın varlığı ile devam eden özelliklerdir (Diamond, 1994; Rose-Ackerman, 2007). Dahası, halkın katılımının gerçekten önemsendiği ve maksimize edilmeye çalışıldığı katılımcı demokrasi ve müzakereci demokrasi^[x] ölçümleri de bu bölümde ele alınmıştır.

"Sivil toplum katılım endeksi"nde hem karar vericilerin rutin olarak başlıca sivil toplum örgütlerine danışıp danışmadıkları hem de toplumsal aktörlerin sivil toplum örgütlerine katılım oranları dikkate alınmaktadır. "Özgür ve adil seçimler" olarak adlandırılan değişken demokratik sistemlerden minimum beklenti olan karar vericilerin gerçek rekabet içeren seçimler ile başa gelmesi prensibine işaret etmektedir. Burada sorunun özellikle vurguladığı önemli bir husus ise seçimlerin özgür ve adil olarak değerlendirilebilmesi için seçim öncesi dönemin, seçim döneminin ve seçim sonrası dönemin hep birlikte ele alınması gerektiğidir. Bu değişken ile ilgili önemli bir husus ölçümün 1956 sonrası itibariyle yapılıyor olduğudur. Kuşkusuz bu tarihte yapılan seçimlerin de gerçek seçimler olduğunu söylemek çok zordur ancak daha öncesinde Fransız sömürüsü altındaki ülkede seçim yapılmamakta olduğu için o dönem tamamen ölçüm dışı bırakılmıştır.

Veri setinde, adil ve özgür seçimler değişkeninin seçim öncesi olarak vurguladığı kampanya dönemine ilişkin de özel bir ölçüm bulunmaktadır. "Özgür medya kampanyası" adı verilen değişkende farklı parti ya da adayların devletin haber kanallarına özgür bir biçimde ve kamu finansmanı ile erişip erişemediği sorgulanmaktadır. Tunus'ta seçimlerin 1956 yılında yapılmaya başlanmış olması sebebiyle bu değişkene ilişkin ölçümler de yine 1956 yılı itibariyle başlamıştır.

"Etkileşimli toplum" olarak adlandırılmış olan değişkende önemli değişimler ve yeni kararlar öncesinde halkın konuyu ne derece müzakere ettiği sorulmaktadır. Burada 0 toplumsal müzakereye hiç izin verilmediğine işaret ederken 5 halktan sıradan bireylerin büyük kararları kendi aralarında -medyada, organizasyonlarda, mahallelerde, sokaklarda- tartıştığına işaret eder. Halkın karar alma süreçlerine dahil olması ve belli başlı kararlar öncesi müzakerelerin gerçekleşiyor olması gelişmiş demokrasilerde oldukça önemsenen bir özelliktir. Partilere ve siyasilere duyulan güvenin oldukça düşük olduğu ancak liberal demokrasiyi içselleştirmiş olan Batı ülkelerinde halk seçimlerde oy kullanmaktan ziyade siyasi karar alma süreçlerine doğrudan dahil olmanın yollarını aramaktadır. Bu arayış çerçevesinde

geliştirilen demokrasi modeli müzakereci demokrasi olarak adlandırılır ve etkileşimli toplum değişkenine benzer özellikleri ele alır (Dalton ve Weldon, 2005; Lijphart, 1998; Suteu, 2019). Burada kasıt çoğunluğun dediği olur ilkesinden ileri gitmek ve kararların toplumsal diyalog ile alınmasını sağlamaktır.

Bu kategori içerisinde ölçüme katkı sağlayan bir başka demokrasi modeli ise "katılımcı demokrasi"dir. Yine benzer şekilde halkı karar alma mekanizmalarına daha fazla dahil etmeyi hedefleyen bir model olan katılımcı demokrasi, seçim demokrasisinde otoritenin temsilcilere delege ediliyor olmasını eleştirir (della Porta, 2019). Burada, mümkün olduğunca, halkın direk yönetime dahil olması hedeflenmektedir.

"Dezavantajlı grupların temsili", toplumda görece zayıf görülen –bu sayılarının azlığı ya da ülke içerisindeki genel etkileri üzerinden tanımlanabilir- grupların sisteme ne derece dahil edildiklerini yansıtan önemli bir faktördür. Siyasal sistemlerde, demokratik sistemler olsalar dahi, karar alma süreçlerinde sayıca az olan ve/veya toplumsal etkileri düşük olan grupların pek de dikkate alınmadığı görülür. Oysa gelişmiş bir devlet-toplum ilişkisinde tüm grupların temsili çok önemlidir (Williams 1998; Talukder ve Pilet, 2021). Dezavantajlı grupların temsiline odaklanan bu değişken bağlamında dezavantajlılık sosyoekonomik durum üzerinden tanımlanmıştır. Dezavantajlılığın tanımını en baştan yapmak önemlidir zira bu durum çeşitli kişisel özellikler üzerinden tanımlanabilir. Bu değişkenin ölçümü ise 1959 yılı itibariyle yapılmaya başlanmış ve son ölçüm de 2021 yılında yapılmıştır.

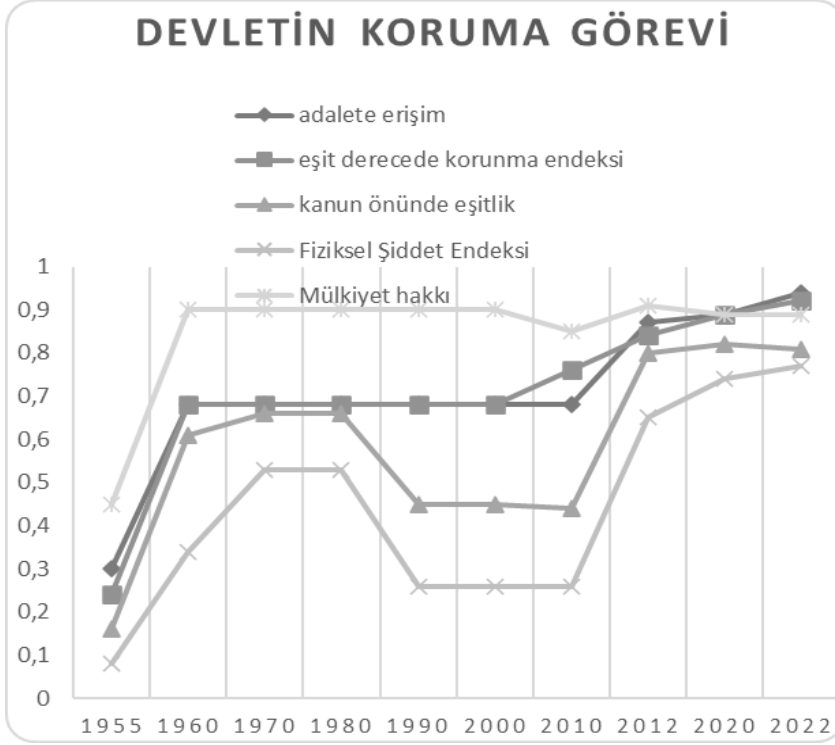
Çalışmanın bundan sonraki bölümünde, bu bölümde ele alınan yirmi iki değişkenin değerlerinin Tunus'ta zaman içerisinde nasıl değiştiği grafikler üzerinden analiz edilecektir. Devletin her bir görevi için hazırlanan farklı grafikler, devletin zaman içerisinde görevlerini yerine getirme konusunda nasıl bir sicile sahip olduğunu gösterecektir. Bu noktada, hangi görevlerde diğerlerinden daha başarılı olduğu, hangi zamanlarda hangi görevleri daha başarılı yerine getirdiği ortaya konacaktır. Merak edilen hususlardan biri 3. bölümde ele alınmış olan kırılma noktalarının görevlerin yerine getirilme başarısı ile ilişkili olup olmadığıdır. Bu amaçla, özellikle grafiklerde keskin artış ya da azalışlar varsa bunların hangi dönemlere denk geldiği incelenecektir. Yine 3. bölümde Tunus'un toplum sözleşmesinin değiştiği iddia edilen noktalarda devletin rolünü yerine getirme bakımından ciddi bir zorluğa düşüp düşmediği de ele alınacaktır. Son olarak ise 2021 yılı itibariyle ülkede yaşanmakta olan siyasi değişimin devletin rollerine yansıyor yansımadağı, yansadıysa derecesi ve bu gelişmelerin ülke için yeni bir toplum sözleşmesine işaret edip etmediği tartışmaya açılacaktır.

5.Bulgular

Bu bölümde devletin yukarıda tanımlanan üç görevine dair bulgular, her bir göreve ilişkin değişkenler yardımıyla, detaylıca tartışılacaktır. Her bir alt bölümde yer alan grafikler devletin belli bir göreve ait değişkenlerin değerlerinin 1955'den günümüze nasıl değişim gösterdiğini yansıtmaktadır. İncelemenin 1955 yılı itibariyle başlaması bağımsızlık sürecinin bu değişkenlere ilişkin nasıl bir farklılık yarattığını ortaya koymasından önemlidir. 1955-1960 yılları arasındaki değişim bağımsızlık sürecinin etkisini yansıtırken, 1970, 1980, 1990, 2000 ve 2010 yıllarındaki değerler, her 10 yılda bir gerçekleşen değişimleri göstermek adına, analize dahil edilmiştir. Ayrıca 1980lerde yapılan neo-liberal reformların

toplum-devlet ilişkisini nasıl etkilediğini görmek adına bu dönemin incelenmesi de ayrıca önemlidir. Hemen ardından 2012 yılının ele alınmasının nedeni ise 2011 devriminin yarattığı ani etkiyi ölçmektir. Sonrasında 2020 yılı ile devrimin uzun vadeli etkisine bakılırken 2022 ile de Cumhurbaşkanı Said'in attığı siyasi adımların etkisinin ölçülmesi hedeflenmektedir. Tüm bu değişkenleri bir arada tek bir grafik üzerinden ele almak aralarında ortak bir eğilim olup olmadığını göstermesi bakımından önemlidir. Zira ortaya çıkacak ortak bir eğilim devletin ilgili görevine dair bir önemli sonuçlar sunacaktır.

5.1.Devletin Koruma Görevine İlişkin Bulgular

Şekil1. Devletin Koruma Görevi

Şekil 1'de bir önceki bölümde devletin koruma görevine işaret ettiği tartışılan 7 değişkenden yalnızca 5'ine yer verilmiştir. 2 değişkenin dışarıda tutulmasının nedeni "mahremiyetin korunması" ve "Freedom House sivil özgürlükler" değişkenlerinin bu çalışmada dikkate alınması planlanan tüm süreç için - 1955'den günümüze- ölçülmemiş olmasıdır. Bu farklılıktan dolayı bahsi geçen iki değişken karşılaştırmanın karmaşıklaşmaması adına **Şekil 1**'e dahil edilmemiş olsalar da onlara ait bulgular da bu bölümde ele alınacaktır.

Şekil 1'e hızlıca bakıldığında görülmektedir ki hem bağımsızlık süreci hem de 2011 devrimi devletin koruma görevini daha başarılı bir biçimde yerine getirmeye başladığı dönemler olmuştur. Devletin korumaya ilişkin görevleri tek tek ele alındığında bu iyileşmeler daha da net görülecektir. Devletin koruma görevlerinin başında gelen "adalete erişim"de bağımsızlığın elde edildiği dönemde mühim bir iyileşme yaşanırken (0-1 arası ölçüm aralığında 0,30'dan 0,68'e), 1960'dan 2000lere kadar bu değişkene ilişkin kayda değer bir değer değişim yaşanmamıştır. 2011 ayaklanmaları ile birlikte değeri 0,68'den 0,87'ye hatta oradan da 0,89'a yükselirken, 2020 sonrasında bu değer daha da

*Sorumlu yazar: c.bilgili@iku.edu.tr

yükselmeye devam ettiği göze çarpmaktadır. Daha net ifade etmek gerekirse, Cumhurbaşkanı Said'in pek çoklarının sivil darbe olarak anılan kararlarının devletin mühim rollerinden olan adalete erişim bakımından negatif bir etki yaratmadığı görülmektedir. Kısacası, 3. bölümde tartışılmış olan kırılma noktalarından bağımsızlık dönemi ve 2011 devrimi Tunus halkının adalete erişimi hususunda etki –her ikisinde de olumlu olacak şekilde- yaratmıştır. Son dönemde yaşanan olayların ise bu değişken üzerinde bir etki yapmadığı **Şekil 1**'de açıkça görülmektedir.

“Farklı toplumsal grupların hak ve özgürlüklerinin eşit biçimde korunması”na ilişkin değişken de benzer bir sonuç vermektedir. İlk kırılma, bağımsızlık zamanı, net bir biçimde ortaya çıkmaktadır (0,24'den 0,68'e). 2011 devriminin etkisi de, daha küçük olsa da, artış (0,76'dan 0,84'e) olarak grafiğe yansımıştır. Dahası 2010 yılı itibariyle yükseliş eğilimine giren bu değişken verinin en son elde edildiği 2022 yılına değin de aynı eğilimi devam ettirmiştir. Devletin koruma görevi içerisinde ele alınan üçüncü değişkende de yukarıda tartışılardan farklı bir sonuç elde edilmemektedir. “Kanun önünde eşitlik ve bireysel özgürlükler endeksi” olarak adlandırılan bu değişken de yine 1955-1960 arasında (0,16'dan 0,61'e) ve 2011 devrimi ile (0,44'den 0,80'e) olumlu yönde değişim yaşamıştır. Bu üç değişkene ait bulgular da 1980lerde yaşanan politika değişimlerinin de son yıllarda yaşanan siyasal çalkantıların da devletin koruma görevi üzerinde olumsuz bir etki yaratmadığını savunur niteliktedir.

“Fiziksel şiddet” olarak kodlanan değişken de Tunus'un bağımsızlığına kavuşma sürecine işaret eden süreçte 0,08'den 0,34'e radikal bir biçimde yükselmiştir. Bu noktada yukarıda tartışılmış olan üç değişken ile benzerlik göstermesine rağmen bu değişkenin değerinde, öncekilerden farklı olarak, 1990 yılına gelindiğinde ciddi bir düşüş (0,53'den 0,26'ya) yaşanmıştır. Bu noktada, bu değişkenin değerindeki düşüşün fiziksel şiddetin artışı olarak okunması gerektiğini yeniden hatırlamak faydalı olacaktır. 2010 itibariyle 0,26'dan yükselişe geçen değer 2012'de 0,65, 2020 yılına gelindiğinde ise 0,74 olarak ölçülmüştür. Dahası 2022'ye gelirken hafif de olsa yükseliş devam etmektedir.

“Mülkiyet hakkı”na ilişkin değişkene baktığımızda ise tek ciddi artışın 1955'den 1960'a kadar geçen sürede (0,45'den 0,90'a) gerçekleştiğini görüyoruz. 1960 sonrasında bu değişkene ait skorlarda hafif hareketlilik gözlenen zaman aralıkları olsa da ciddi bir değişiklik hiçbir zaman yaşanmamıştır. Bu durum, bu temel hakkın bağımsızlığın ilan edilmesi ile birlikte genel anlamıyla Tunus'ta garanti altına alındığına –zira değer maksimum 1 olacak bir ölçümde 0,90 olarak belirtilmiştir- ve bir daha da bu bağlamda ciddi bir sorun yaşanmadığına işaret etmektedir.

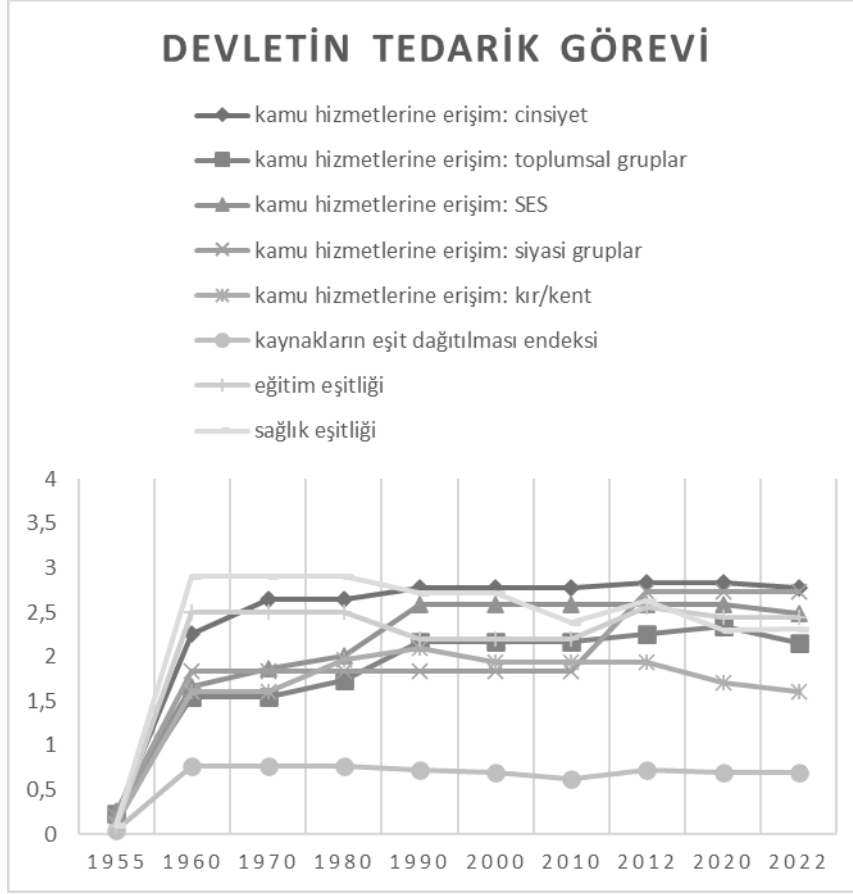
1972'de ilk kez ölçülmüş olan “Freedom House sivil özgürlükler” değişkeni Tunus'ta ilk olarak 1990 yılında bir artış göstermiştir (0,33'den 0,50'ye) ancak 2000lere gelindiğinde yeniden 1990 öncesi değerine dönmüş olduğu görülür. 2011 devriminin hemen ardından ise önce 0,50'ye daha sonra 0,67'ye kadar yükseldiği gözlemlenmektedir. Devletin koruma görevi kapsamında dikkate alınan son değişken ise “sanal mahremiyet” ile alakalıdır. 2000 yılı itibariyle yapılan ölçümler dikkate alındığında 2011 yılında çok keskin bir artış yaşandığını görmek mümkündür. 4 üzerinden 1,68 olan değer devrim ile birlikte 3,17'ye yükselmiştir ve bu değişkende de son yıllarda olumlu ya da olumsuz bir değişim kaydedilmemiştir.

Devletin koruma görevi bir bütün olarak ele alındığında, bu başlık altında iki kırılma noktasının öne çıktığını söylemek yerinde olacaktır. Bunların ilki Tunus'un bağımsızlığını kazandığı 1950li yılların ikinci yarısı, ikincisi ise 2010 ayaklanmalarının hemen ardından gelen 2011 devriminin etkilediği yıllardır. 3. bölümdeki tartışmalar dikkate alındığında, bu iki dönemin literatür içerisinde Tunus'ta toplum sözleşmesinin yenilendiği kabul edilen dönemler olduğu hatırlanacaktır. Bu noktada toplum sözleşmesinin değişimi ile devletin koruma görevindeki başarısında yaşanan değişim arasında bir örtüşme olduğu söylenebilir. **Şekil 1'e** göre toplum sözleşmesinin yenilendiği dönemlerin hemen ardından devletin koruma görevindeki başarısında artış yaşanmıştır. Tam da bu noktada toplumsal aktörlerin güvenlik ihtiyacının toplum sözleşmelerinin çıkış noktası olduğunu hatırlamak yerinde olacaktır. Dolayısıyla yeni bir siyasal sistemin inşa edildiği bağımsızlık sonrası ve devrim sonrası dönemlerde özellikle halkın bu beklentisine önem verildiği ve devletin bu görevinde güçlü bir biçimde kendisini ortaya koyduğu söylenebilir. Kuşkusuz sergilenen bu başarı, toplumsal aktörler gözünde sistemin meşruiyetini arttırarak onların yeni toplum sözleşmesini ya da diğer bir deyişle yeni siyasal sistemi kabullerini kolaylaştırması bakımından da önemlidir. Aynı bakış açısı ile Tunus cumhurbaşkanının meclisi askıya aldığı 2021 yılı ve sonrasındaki değişimlere bakıldığında devletin koruma rolüne ilişkin bir farklılaşma görülmediğini, bu anlamda koruma rolü ekseninde toplum sözleşmesinde bir değişimin yaşanmadığını söylemek yerinde olacaktır.

5.2.Devletin Tedarik Görevine İlişkin Bulgular

Devletin başlıca görevlerinden bir diğeri olan tedarik/hizmet sağlama başlığı altında ise vatandaşların temel haklarından olan eğitim ve sağlık hizmetlerindeki eşitlik, kaynakların eşit dağıtılması endeksi ve toplumdaki farklı gruplarca kamu hizmetlerine erişimin mümkün olup olmadığı dikkate alınmış olan değişkenlerdir. **Şekil 2'deki** çizgilerin hareketi ışığında yukarıda bahsi geçen kırılma noktalarında devletin bu görevlerinin nasıl şekillendiği ele alınacaktır. Dikkate alınan 8 değişkenin ortak bir eğilimi olup olmadığı tartışılacaktır.

Şekil 2. Devletin Tedarik Görevi

Kamu hizmetlerine erişime cinsiyet açısından bakan ilk değişken dikkate alındığında, Tunus'ta en büyük değişimin –olumlu anlamda (0,21'den 2,26'ya)- bağımsızlığın ilan edildiği yıllarda yaşandığı açıkça gözükmetedir. 1960 yılından sonra yaşanan artışlar 2011 devrimi sonrası da dahil olmak üzere kayda değer büyüklükte değildir. Bu değişkene ait değerlerin 2011 ayaklanmaları sırasında 2,77'den ancak 2,83'e yükseldiği, 2020-2022 yılları arasında bakıldığında ise 2,83 olan değerlerin 2,78'e yani neredeyse devrim öncesi değerine geri döndüğü görülmektedir. Benzer bir trend farklı toplumsal grupların kamu hizmetlerine erişimini ölçen değişkenlerde de gözlemlenmektedir. 1955 yılı itibariyle 2020'ye kadar yükselme eğiliminde olan bu değişken de en büyük sıçrayışını 1955-1960 yılları arasında yaşamıştır. Dahası bu değişkenin değerinde 2011 devrimi sırasında ve sonrasında yaşanan ufak artış yine 2022 yılına gelindiğinde etkisini yitirmiştir. Öyle ki, değişkenin 2022 yılı için ölçülen skoru 2010 değerinin altında bulunmuştur. Ele alınan bu iki değişken bağlamında devletin koruma görevinde rastlanmayan bir durum ortaya çıkmaktadır. Yalnızca iki değişken ışığında bile olsa, şu noktada 2020-2022 yılları arasında yaşanan siyasal gelişmelerin devletin koruma görevine değil ancak hizmet sağlama görevine negatif etki ettiğini söylemek mümkün gözükmetedir.

Sosyoekonomik seviyeleri farklı olan grupların kamu hizmetlerine erişimleri incelendiğinde ise 2011 devriminin bu toplumsal bölünme ekseninde bir değişim yaratmadığı ilginç bir biçimde gözlemlenmektedir. Bu değişkene ilişkin iyileşme 1955'den 1990 yılına kadar net ve açık bir biçimde gerçekleşmişken, 1990 yılından sonra 2021'e değin değişkenin değerinde bir farklılaşma gözlemlenmektedir.

çarpmamaktadır. Yaşanan artışın yanında görece önemsiz kalmakla birlikte farklı sosyoekonomik düzeyde grupların kamu hizmetlerinden yararlanmasının 2021 itibariyle düşüşe geçtiği de görülmektedir. Farklı siyasi grupların kamu hizmetlerine erişimi dikkate alındığında ise şaşırtıcı bir başka bulgu göze çarpmaktadır. 2010 yılından 2011'e geçildiğinde yaklaşık %50'lik bir artış ile 1,84'den 2,73'e yükselen bu değişken, şaşırtıcı bir biçimde yalnızca bu toplumsal bölünmeye özel olmak üzere 2021 itibariyle değerinde bir değişiklik yaşamamıştır.

Kamu hizmetlerine erişime ilişkin değişkenlerin sonuncusu kırsal ve kentsel nüfusun bu anlamda birbirinden ayrışıp ayrışmadığını ele almaktadır. Bu değişkenin değerinde zaman içerisinde gözlemlenen değişime göre, iki kesim arasındaki fark bağımsızlık döneminde ciddi biçimde azalmış ve bu iyileşme 1990 yılına kadar da devam etmiştir. Tabi bu noktada Tunus'ta ayaklanmanın fitilini ateşleyen olay olan Bouazizi'nin kendini yakması hadisesinin de Tunus'un az gelişmiş bölgelerinden sayılan Güney kırsal bölgesinde gerçekleştiğini ve bölge halkının ekonomik problemlerden ve yaşam şartlarının zorluğundan ciddi derecede rahatsız olduğunu hatırlamak yerinde olacaktır (Ayebe, 2011). Dahası, Tunus devrimi ve sonrasına ilişkin tartışmaların pek çoğunda bu bölgesel eşitsizliğin devrim sonrasında da çözülemediğinden bahsedilmektedir (Yerkes ve Ben Yahmed, 2018). **Şekil 2**'deki rakamlar da kamu hizmetlerine erişim bakımından bölgesel farklılıkların 1990 yılına kadar azaldığını ancak 2011 devriminin bu bağlamda bir farklılık yaratmadığını göstermektedir. Dahası, 2020 itibariyle aradaki farkın yeniden açılmaya başladığı da yine **Şekil 2**'de görülmektedir.

Kaynakların eşit dağıtılmasına ilişkin endeksin değerlerine baktığımızda en belirgin yükselişin, 0,04'den 0,77'ye, ülkenin bağımsızlık döneminde gerçekleştiğini söylemek yerinde olacaktır. Daha sonra inişli çıkışlı bir grafik sergileyen değer 2022'ye gelindiğinde 1960'daki değerinin az da olsa altında kalmıştır. Bu bilgilerden yola çıkarak Tunus'un 2011 devrimi sonrasında kaynakların eşit dağılımıyla ilgili kayda değer bir ilerleme kaydetmediği söylenebilir. Tabi tam bu noktada ayrıca belirtilmelidir ki bu değişken 0-1 aralığında ölçülmektedir ve bu durumda 0,7 değeri çok da düşük bir değer değildir. Örneğin, aynı değişken 2022 yılında ODKA genelinde 0,49, OECD ülkelerinde 0,75, AB ülkelerinde 0,87, Nordik ülkelerde ise 0,93 olarak ölçülmüştür. Yani Tunus kaynakların eşit dağıtılması bakımından 2011 devrimi öncesinde de başarılı sayılabilecek bir konumdadır.

"Eğitim eşitliği" ve "sağlık eşitliği" değişkenlerine dair bulgular oldukça paraleldir. En büyük iyileşmenin yine bağımsızlık döneminde yaşandığı bu iki faktör, 2011 devriminde de görece daha az da olsa iyileşme yaşamışlardır. İlginç olan bulgu ise her iki değişkenin de 2012-2020 yılları arasında değer kaybetmiş olmasıdır. Buradan varılabilecek olan sonuç devrimin kısa süreli olumlu etkisinin bu iki faktör bakımından uzun vadeli sürdürülemez olmasıdır. Bu noktada son dönemde yaşanan siyasi gelişmelerin bu değişkenler üzerinde pek bir etki yaratmadığını söylemek de yerinde olacaktır.

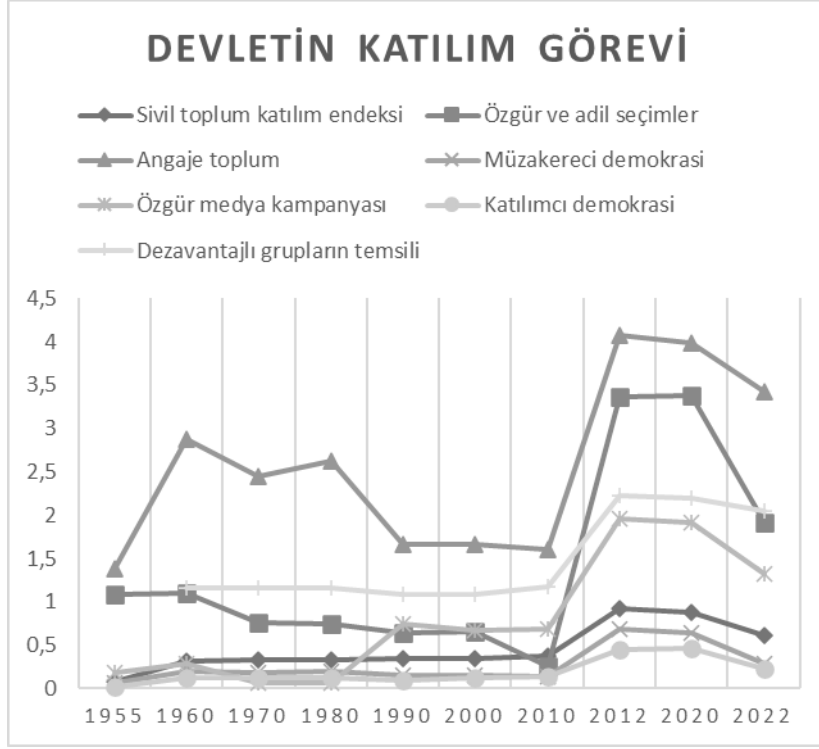
Bu durumda **Şekil 2** ışığında söylenebilir ki; Tunus'ta kamu hizmeti sağlanması bakımından en büyük ilerleme bağımsızlığın elde edildiği ilk yıllarda yaşanmıştır. Fransız kontrolünden kurtulup kendi ulus devletini kurmayı başarmış olan Tunus'ta yönetimin bu süreçte, yalın ifadesi ile, halka yaklaşmış olması şaşırtıcı bir durum değildir. Literatürde de ulus devlet ve demokrasi, devlet ile halkın yakınlaşmasına işaret eden siyasi akımlar olarak tartışılmaktadır. Bu iki akım sayesinde halkın

güçlendiği, devlet üzerinde hak iddia etmeye başladığı ve tabii bunların bir yansıması olarak da devletten daha fazla hizmet beklemeye başladığı iddia edilir. Bu beklentiye paralel bir biçimde görülmektedir ki bu kategoride ele alınan iki değişken dışında diğer tüm değişkenlerin değerlerinde de 2011 devrimi ile birlikte biraz daha yükselme -bağımsızlık dönemine göre düşük oranda olmakla birlikte- görülmüştür.

Üçüncü mühim kırılma noktası olan 2021 sonrası siyasi gelişmelerin etkisine bakıldığında ise bunların kamu hizmetlerine erişim bakımından devlet-toplum ilişkisinde nasıl bir fark yarattığını söylemek kolay değildir. Bu kategoride ele alınan 8 değişkenin 4'ünde 2020-2022 yılları arasında düşüş gözlenirken diğerlerinde değerlerin sabit kaldığı görülmektedir. Lakin ikinci gruptaki değişkenlerin değerlerinin zaman içerisindeki değişimi daha dikkatli incelendiğinde de görülmektedir ki bu değerler zaten 2012-2020 yılları arasında düşüş yaşamıştır. Bu durumda Tunus'ta devletin hizmet sağlama görevi bakımından son on yılda genel anlamıyla bir gerileme yaşandığı gözükmemektedir ancak bunun her faktör için 2021 yılı kırılması ile başlamadığını söylemek gerekir. Dahası bu düşüşün toplum sözleşmesinin yenilenmesini gerektirecek düzeyde olup olmadığı tartışmaya açıktır.

Bu bilgiler ışığında, tedarik görevine ilişkin değişkenlerin 2010 yılı değerleri ile 2022 yılı değerleri karşılaştırıldığında görülmektedir ki bu görev bağlamında Tunus devletinin gelişme gösterdiğini söylemek mümkün değildir. Bu süre içerisinde değer artışı yalnızca eğitim eşitliği ve farklı siyasi grupların kamu hizmetlerine erişimi değişkenlerinde gerçekleşmiştir. Özellikle ikinci değişkendeki durum doğrudan 2011 devrimi ile alakalıdır. Ben Ali rejiminin sona ermesi ile birlikte bu rejimde yasaklı olan ve sistemden tamamen dışlanmış olan bazı siyasi aktör ve grupların – özellikle siyasal İslamcı grup ve aktörler- sisteme dahil olduğu görülmüştür. Geriye kalan 6 değişkenin ise yarısında çok büyük olmasa da düşüş, diğer yarısında ise durağanlık gözlenmiştir. Öyleyse denebilir ki ne 2011 sonrasında ne de 2021 sonrasında devletin tedarik görevinde toplum sözleşmesinin yenilenmesini gerektirecek büyüklükte ve tutarlılıkta değişimler yaşanmamıştır. Son olarak da eklemek gerekir ki ODKA devletlerinin genel olarak meşruiyetlerini halka hizmet sağlamadaki güçlerine borçlu oldukları söylenir. Oysa Tunus'un tarihindeki herhangi bir noktada bu konuda çok da güçlü olduğunu söylemek mümkün gözükmemektedir. Tunus devletinin güçlü yanının tedarikten ziyade koruma görevi olduğunu söylemek yerinde olacaktır.

5.3. Devletin Katılım Görevine İlişkin Bulgular

Şekil 3. Devletin Katılım Görevi

Toplum sözleşmeleri çerçevesinde devletten beklenen üçüncü temel görev, toplumdaki bireylerin sisteme katılımlarını sağlaması ve onların katılma haklarını kullanmaları için gerekli zemini ve şartları hazırlamasıdır. Devletin bu görevine ilişkin bulgular diğer iki görevine ait bulgulardan belli açılarda farklılaşmaktadır. Şekil 3'te de net bir biçimde görülebildiği üzere, bu kategorideki değişkenlerin değerleri bağımsızlık süreci olarak adlandırdığımız 1950lerin ikinci yarısında ciddi anlamda bir yükseliş yaşamamaktadır. Yani 7 değişkenin 5'inde bu süreçte bir değer artışı gözlenmektedir ancak bu belirgin bir farklılık değildir. Oysa bundan önce ele alınan her iki görevde de bu süreçte ciddi bir iyileşme yaşandığı net biçimde gözükmekteydi.

Bu bulgu tarihsel gelişmelerle de uyum içindedir. Bağımsızlık sonrası kurulan Tunus devleti egemenlik kurduğu topraklar üzerinde yaşayan toplumsal aktörleri korumak ve onlara başlıca hizmetleri sağlamak bakımından mühim adımlar atmış olsa da bu süreçte Tunus'ta demokratik bir rejimin ortaya çıktığını söylemek mümkün değildir. 1959 yılında ülkede ilk seçimler yapılmış olsa da 2011 devrimi öncesi Tunus'ta sadece seçimlerin değil pek çok siyasi sürecin oldukça keyfi bir biçimde işlediği açıktır (Fuentes, 2010). Bunun yanında bu kategorideki değişkenlerin hemen hepsinde 2010-2012 yılları arasında çok belirgin bir iyileşme görülmüştür. 2011 devrimi devletin görevlerine ilişkin pek çok faktörde değişiklikler yaratmış olsa da devletin katılım görevi bu konuda net bir biçimde diğer alanların önüne geçmektedir. Zira 2010-2011 ayaklanmalarında yalnızca Tunus'ta değil tüm ODKA'da da işsizlik ve pahalılık gibi ekonomik sorunlar da dile getirilmiş olsa dahi en büyük itiraz on yıllar boyunca

gücü elinden bırakmayan baskıcı diktatörlere yönelmişti. Bu bakımdan 2011 devrimi de her şeyden önce bir demokratikleşme devrimiydi.

Örneğin, 0-1 arasında ölçülmekte olan "sivil toplum katılım endeksi"nin değeri 2010-2012 yılları arasında 0,37'den 0,92'ye yükselmiştir. Burada bahsedilmesi gereken yalnızca skordaki artışın büyüklüğü değil aynı zamanda bu endeksin değerinin 2012 yılında 0,92 ile neredeyse %100 başarı seviyesine ulaşmış olduğudur. "Adil ve özgür seçimler"e dair ölçüm de 2010-2012 yılları arasında 4 üzerinden 0,26'dan 3,37'ye yükselmiştir. Bu kategorideki değişkenlerin neredeyse tamamında durum bu şekildedir. Belki "katılımcı demokrasi" ve "dezavantajlı grupların temsili" değişkenlerinde artışın bu kadar radikal olmadığı söylenebilir ancak yine de bu iki değişkende de yükselişler göz ardı edilebilecek kadar küçük de değildir. "Katılımcı demokrasi endeksi"nin değeri 0-1 aralığında 0,14'den 0,45'e yükselirken, "dezavantajlı grupların temsili"ne ilişkin değişkenin değeri ise 1-5 aralığında 1,17'den 2,22'ye yükselmiştir.

Devletin bu görevini önceki iki görevinden ayıran bir diğer özellik ise 2020 yılından sonra bu kategoriye ait değişkenlerin tamamında azalma eğilimi görülmüş olmasıdır. Şimdiye kadarki tartışmalarda son dönemde Tunus'ta yaşanan siyasi gelişmelerin devlet-toplum ilişkisine sözleşmenin yenilenmesini gerektirecek ölçüde etki etmediği sonucuna varılmıştı. Ancak katılım boyutunda durumun böyle olmadığı rahatlıkla söylenebilir. Örneğin, "adil ve özgür seçimler"e ilişkin değişkenin değeri 2020-2022 yılları arasında 3,38'den 1,91'e gerilemiştir. "Müzakereci demokrasi endeksi"nin değeri de yine aynı yıllar arasında 0,64'den 0,29'a gerilemiştir.

Cumhurbaşkanının parlamentoyu askıya alması ile başlayan olaylar esas olarak siyasetin çoğulcu boyutuna darbe vuran ve halkın siyasete katılımına zarar verecek nitelikte olaylardır. Devletin diğer görevlerinde ciddi bir değişime yol açmamış olsa bile Said tarafından alınan kararların ve atılan adımların öncelikle ülkedeki demokratik işleyişe sekte vurduğu açıktır. Dolayısıyla, bu gelişmelerin devletin özellikle katılım görevinde kayda değer düşüşe neden olması şaşırtıcı değildir. Bu anlamıyla **Şekil 3'e** ait bulgular son yıllarda Tunus'taki toplum sözleşmesinin en azından katılım boyutunda zedelendiğine ve yenilenmesi gerektiğine işaret edebilir niteliktedir.

6. Tartışma ve Sonuç

2010-2011 ayaklanmalarının başladığı ülke olan Tunus, bölgede bu süreci başarı ile tamamlayıp demokratikleşme yolunda mühim adımlar atabilmiş tek örnek olarak dikkatleri üzerine çekmiştir. Ülkede yirmi üç yıllık Ben Ali rejimi son bulmuş, farklı toplumsal aktörler arasında daha önce görülmemiş koalisyonlar kurulmuş ve dünya çapında demokrasi ya da özgürlükler bazında yapılan çeşitli sıralamalarda Tunus hızla yükselmiştir. Böylesine olumlu seyreden süreç 2021 yılı Temmuz ayı itibarıyla yaşanan siyasal gelişmeler ile birlikte sekteye uğramıştır.

Devlet ile toplumsal aktörler arasındaki ilişkiyi şekillendiren toplum sözleşmelerinin mühim bir boyutunu devletin yerine getirmesi beklenen görevler oluşturur. Toplum sözleşmelerinin ilk ortaya çıkışı insanların doğa durumunda tek başlarına sağlayamadıkları şartları devletin onlar için

sağlamasına yönelik beklentilere dayanmaktaydı. Hatta bu uğurda hak ve özgürlüklerinin ciddi bir bölümünden feragat etmeyi de göze almışlardı. Toplum sözleşmelerinin zaman içerisinde değişmesine ya da geçersiz hale gelmesine neden olan başlıca faktörlerden biri devletlerin kendilerinden beklenen rolleri yerine getirmede yetersiz kalmaları olarak belirtilir. Devletten beklediğini alamayan toplumsal aktörlerin sistemin meşruiyetini sorgulama hatta tanımama yoluna başvurmaları beklenir.

Literatürde 3P olarak anılan devletin üç temel görevi bağlamında Tunus devletinin zaman içerisindeki başarısı incelendiğinde bazı önemli sonuçlara ulaşılmaktadır. Öncelikle belirtilmelidir ki, zaman içindeki değişimler bir yana, Tunus devletinin kuşkusuz en başarılı olduğu görev korumadır. Bu görev aslında çok temel bir görev gibi dursa da ODKA bölgesinde terör olaylarının ve hatta iç savaşların sıklıkla görüldüğü düşünülürse bu görevin bugün dahi bölge halkı için mühim olduğu söylenebilir. Dahası devletin koruma görevine ilişkin iki önemli değişim noktası bağımsızlık ve 2011 devrimi olmuştur. Son yıllarda yaşanan gelişmelerin bu rol üzerinde bir etki yaptığı söylenemez. İkinci görev olan tedarik görevine baktığımızda da değişimin aslen bağımsızlık döneminde yaşandığı, ortalama bir başarı seviyesine 1960larda ulaşıldığı ve sonrasında kayda değer bir iyileşme ya da kötüleşmenin bu boyutta yaşanmadığı söylenebilir. Devletten beklenen son mühim görev olan katılım ise tablo diğer iki görevde ortaya çıkandan biraz farklıdır. Tunus devletinin koruma ve tedarik görevleri bağımsızlık ile kayda değer bir iyileşme gösterirken katılım görevinde bir değişim olmamıştır çünkü bağımsızlığını kazanan Tunus devleti demokratik bir yapı olarak ortaya çıkmamıştır. Ülkedeki ilk gerçek demokratikleşme deneyiminin yaşandığı 2011 yılına kadar bu görevin yerine getirilme başarısında ciddi bir iyileşme yaşanmamıştır. Dahası, Tunus devletinin koruma ve tedarik görevleri 2021 yılı ve sonrasında alınan kararlardan ciddi manada etkilenmezken, katılım boyutunda kayda değer bir geri gidiş söz konusudur.

Bu bağlamda, bu çalışmanın ana sorularından biri olan 2021 yılı Temmuz ayı itibarıyla yaşanan gelişmeler Tunus için yeni bir toplum sözleşmesine işaret eder mi sorusuna cevap vermenin kolay olmadığını belirtmek gerekir. Zira katılım boyutunda sorun yaşamakta olan Tunus devleti koruma ve tedarik görevlerine ilişkin ciddi bir kötüleşme yaşamamaktadır. Bu noktada Tunus halkının katılımdaki bu kötüleşmeye nasıl tepki vereceği en mühim olan noktadır. Şu an itibarıyla Tunus'ta görünen durum toplumsal aktörlerin geniş gruplar halinde bu son adımları reddetmediği hatta bu adımların arkasında toplumsal desteğin de olduğu yönündedir. Zaten Said attığı demokrasi dışı adımları, özellikle başlangıçta, hükümet karşıtı protestolara yaslanarak meşru göstermeyi hedeflemiştir. Bu anlamda belli bir halk desteği de elde etmiştir. Daha sonra atılan anayasaya aykırı adımlar halktan belli oranda tepki çekmiş olsa da Said'in halen halk desteği olduğu görülmektedir. Dahası siyasal aktörler de kendi aralarında bir araya gelerek Said'in kararlarını toplu bir biçimde reddetmeyi başaramamışlardır (Radeck, 2022; Sebei ve Fulco, 2022). Kısaca belirtmek gerekirse 2021 ve sonrasındaki gelişmelere karşı 2011 devriminde olduğu gibi toplumsal birliktelik ile tepki verilmemiştir.

Bu noktada, devrim sonrasında maddi koşulları çok da iyileştirilmemiş olan Tunus halkının 2011 devrimlerinin demokratik kazanımlarının geri yürütmesine ne derece tepki göstereceği kritiktir. Loewe ve Albrecht (2022) Tunus, Mısır ve Libya'da yaptıkları araştırmalarında her üç ülkede de halkın önce tedarik sonra koruma görevlerini önemseydiğini ve katılımın en sona bırakıldığını gözlemlemişlerdir.

*Sorumlu yazar: c.bilgili@iku.edu.tr

Onlara göre, bunun başlıca nedeni de 2010-2011 ayaklanmalarından on yıl sonra bile düşük büyüme oranları, yüksek işsizlik oranları, eğitim ve sağlık sisteminde düşük kalite gibi sorunların bu ülkelerde hala çözülememiş olmasıdır (s. 14-15). Dolayısıyla 2021 Temmuz'undan beri gelişmekte olan olayların Tunus'ta yeni bir devlet-toplum ilişkisi modelini ve dolayısıyla da yeni bir toplum sözleşmesini gerektirdiğini söylemek için acele etmemek ve halkın güç sahiplerinin meşruiyetine ilişkin görüşlerini berrak bir biçimde görmek gereklidir.

---

[1] Tam da bu noktada farklı gelişmişlik seviyesindeki ülkelerde görülen hakim değerleri hayatta kalma değerleri (*survival values*) ve kendini ifade etme değerleri (*self-expression values*) olarak ikiye ayıran Inglehart ve Welzel'den (2005) bahsetmek yerinde olacaktır. Inglehart ve Welzel, farklı gelişmişlik düzeyindeki ülkelerde yaptıkları anket çalışmalarının sonuçlarına göre iddia etmektedirler ki, ancak temel ihtiyaçları, en temel haliyle fiziksel ve ekonomik güvenlik, karşılanan bireyler yani kısaca ifade etmek gerekirse hayatta kalmayı garantilediğini düşünen bireyler dikkatlerini kendini ifade etme değerlerine yöneltebilirler. Bu tartışmayı 3P'ye uyarlayacak olursak söyleyebiliriz ki; halkın devletten beklentisi bakımından 3P içerisinde en son sırada gelecek olan katılım olacaktır.

[2] Otoriter pazarlık ile ilgili daha fazla tartışma için, bkz. Rougier 2016, Loewe, Zintl ve Houdret 2021, Bishara, Jurkovich ve Berman, 2023.

[3] ODKA'nın genelinde güçlü olan ahabap çavuş kapitalizmi (*crony capitalism*) olarak adlandırılan sistemin Tunus'taki etkilerinin, işleyişinin ve Ben Ali'nin ailesi ve yakınlarını nasıl zenginleştirdiğinin daha detaylı tartışması için bkz. Bellin, 1991; Rijkers, Freund ve Nucifora, 2017.

[4] Tunus'a ait 2006-2022 yılları arasındaki küresel demokrasi endeksi skorları için bkz. Democracy Index 2022, s.17.

[5] ODKA, Küresel Demokrasi İndeksi içerisinde en düşük skora sahip bölge olarak öne çıkmaktadır. Bölgedeki rejimler arasında hiç tam demokrasi olmadığı ve yalnızca 1 kusurlu demokrasi olduğu görülmektedir (Democracy Index 2022, s.29).

[6] Tunus'a dair güncel Freedom House skorları için bkz; Freedom in the World 2023:Tunisia. Daha önceki yıllara ait veriye de aynı sayfa üzerindeki sekmeden ulaşmak mümkündür.

[7] V-Dem Projesine ait detaylar için, bkz. <https://www.v-dem.net/about/v-dem-project/>

[8] Ele alınan değişkenlerin sorularına ve kodlanma metodlarına ilişkin detaylar için bkz. Codebook V-Dem. https://www.v-dem.net/documents/24/codebook_v13.pdf adresinden 11.05.2023 tarihinde alınmıştır.

[9] Güvenlik kavramı ve çok boyutlu bir kavram olarak alınmasına dair detaylı tartışma için bkz. Ramacciotti, 2005.

[10] Demokrasi literatüründe demokrasinin pek çok farklı çeşidi olduğundan söz edilir. Bunlar minimum beklenti olan seçimlerin olduğu ancak hak ve özgürlükler bakımından ciddi sorunların yaşandığı seçim demokrasilerinden halkın katılımının ön plana alındığı katılımcı demokrasilere kadar değişen bir skalada ele

---

alınmaktadır. Özellikle Batı demokrasilerinde halkın seçimler, siyasi partiler ve politikacılara yönelik güveni oldukça düşüktür ve bu nedenle halkın siyasal sisteme direk katılımının desteklendiği katılımcı demokrasi ve müzakereci demokrasi gibi kavramlar ve yapılar üzerinde bolca durulmaktadır. Bu konuda daha fazla tartışma için bknz. Pateman, 2012; Zittel 2007; Cohen, 2007.

Kaynakça

President Saied hails 'new phase' in Tunisia after projections of referendum win. (2022, 26 Temmuz). The Arab Weekly, <https://the arabweekly.com/president-saied-hails-new-phase-tunisia-after-projections-referendum-win> adresinden 11.05.2023 tarihinde alınmıştır.

"The V-Dem Project". <https://www.v-dem.net/about/v-dem-project/> adresinden 11.05.2023 tarihinde alınmıştır.

"Timeline: Kais Saied's crackdown in Tunisia, from suspending parliament to arresting Ghannouchi". (2023, 18 Nisan). Al-Monitor. <https://www.al-monitor.com/originals/2023/04/timeline-kais-saieds-crackdown-tunisia-suspending-parliament-arresting-ghannouchi> adresinden 10.05.2023 tarihinde alınmıştır.

Tunisian authorities close opposition Ennahdha party HQ. (2023, 18 Nisan). AlJazeera, <https://www.aljazeera.com/news/2023/4/18/tunisian-authorities-close-opposition-annahda-party-hq> adresinden 11.05.2023 tarihinde alınmıştır.

Codebook V-Dem. https://www.v-dem.net/documents/24/codebook_v13.pdf

Abushouk, A.I. (2016). The Arab Spring: A Fourth Wave of Democratization?. *Domes*, 25, 52-69.

Angrist, M. P. (2013). Understanding the Success of Mass Civic Protest in Tunisia. *The Middle East Journal*, 67(4), 547-564.

Aras, B. ve Falk, R. (2016). Five Years After the Arab Spring: a critical evaluation. *Third World Quarterly*, 37(12), 2252-2258.

Ayeb, H. (2011). Social and Political Geography of the Tunisian Revolution: The Alfa Grass Revolution. *Review of African Political Economy*, 38(129), 467-479.

Bellin, E. (1991). Tunisian Industrialists and the State. W. Zartman (Ed.). *Tunisia, the Political Economy of Reform* (s. 45-65) içinde. Boulder: Lynne Rienner

Bishara, D., Jurkovich, M. ve Berman, C. (2023). Citizens' understanding of the social contract: Lessons from Tunisia. *World Development*.

Cohen, J. (2007). Deliberative democracy. Rosenberg SW (Ed.). *Deliberation, Participation and Democracy: Can the People Govern?* (s. 219-236) içinde. New York: Palgrave Macmillan.

Dalton, R. J. ve Weldon, S. A. (2005). Public Images of Political Parties: A Necessary Evil?. *West European Politics*, 28(5), 931-951.

della Porta, D. (2019). For participatory democracy: some notes. *European Political Science*, 18, 603-616.

Deane, S. (2013). Transforming Tunisia: The role of civil society in Tunisia's transition. London: International Alert. <https://www.international-alert.org/wp-content/uploads/2021/08/Tunisia-Civil-Society-Role-EN-2013.pdf> adresinden 11.05.2023 tarihinde alınmıştır.

Democracy Index 2022: Frontline Democracy and the battle for Ukraine, Economist Intelligence. <https://www.eiu.com/n/campaigns/democracy-index-2022/> adresinden 11.05.2023 tarihinde alınmıştır.

Diamond, L. (1994). Rethinking Civil Society: Toward Democratic Consolidation. *Journal of Democracy*, 5(3), 4-17.

Dingli, S. (2013). Is the Failed State Thesis Analytically Useful? The Case of Yemen. *Politics*, 33(2), 91-100.

Eibl, F. (2020). Social dictatorships. The political economy of the welfare state in the Middle East and North Africa. Oxford, England: Oxford University Press.

El-Haddad, A. (2020). Redefining the Social Contract in the Wake of the Arab Spring: The experiences of Egypt, Morocco and Tunisia. *World Development*, 127, 104774.

Elklit, J. ve Svensson, P. (1997). What Makes Elections Free and Fair?. *Journal of Democracy*, 8(3), 32-46.

Fabre, C. (2018). Toplumsal Sözleşme (M. F. Deniz, çev.). *Felsefe Arkivi*, 48(1), 123-135.

Freedom in the World 2023: Tunisia. <https://freedomhouse.org/country/tunisia/freedom-world/2023> adresinden 11.05.2023 tarihinde alınmıştır.

Fuentes, G. M. (2010). Divisive Electoral Policies within Authoritarian Elections: the Tunisian Casuistry (1989-2009), *The Journal of North African Studies*, 15(4), 521-534.

Furness, M. ve B. Trautner, (2020). Reconstituting Social Contracts in conflict-affected MENA Countries: Whither Iraq and Libya?. *World Development*, 135, 105085.

Gülcan, D. (2018). Ekolojik Kriz Karşısında Devletin Rolü Üzerine İdeolojik Bir Tartışma. *Uluslararası İlişkiler*, 15(59), 49 - 63.

Hay, C., M. Lister ve D. Marsh. (2006). *The State: Theories and Issues*. Palgrave Macmillan.

Huber, D. ve Pisciotta, B. (2022). From Democracy to Hybrid Regime: Democratic Backsliding and Populism in Hungary and Tunisia. *Contemporary Politics*, DOI: 10.1080/13569775.2022.2162210

Inglehart, R. ve Welzel, C. (2005). *Modernization, Cultural Change and Democracy: The Human Development Sequence*. Cambridge University Press.

Jerad, N. (2013). The Tunisian Revolution: From Universal Slogans for Democracy to the Power of Language, *Middle East Journal of Culture and Communication*, 6(2), 232-255.

Karasapan, O. (2015). Toward a New Social Contract in Tunisia. *Brookings Future Development Blog*. <https://www.brookings.edu/blog/future-development/2015/10/27/toward-a-new-social-contract-in-tunisia/> adresinden 10.05.2023 tarihinde alınmıştır.

Karshenas, M. ve Moghadam, V. M. (2006). Social Policy in the Middle East: Introduction and Overview. M. Karshenas, ve V. M. Moghadam (Ed). *Social Policy in the Middle East: Economic, Political, and Gender Dynamics* (s. 1-30) içinde. Palgrave Macmillan.

Kenrick D.T., V. Griskevicius, S. L. Neuberg, ve M. Schaller. (2010). Renovating the Pyramid of Needs: Contemporary Extensions Built Upon Ancient Foundations. *Perspect Psychol Sci.*, 5(3), 292-314.

Khondker, H.H. (2019). The Impact of the Arab Spring on Democracy and Development in the MENA Region. *Sociology Compass*, 13(9).

King, S. J. (2007). Sustaining Authoritarianism in the Middle East and North Africa. *Political Science Quarterly*, 122(3), 433-459.

Levitsky, S. ve Way, L. A. (2010). Why Democracy Needs a Level Playing Field. *Journal of Democracy*, 21(1), 57-68.

Lijphart, A. (1998). The Problem of Low and Unequal Voter Turnout- and what we can do about it. Institut für Höhere Studien. <https://nbn-resolving.org/urn:nbn:de:0168-ssoar-246720> Adresinden 11.05.2023 tarihinde alınmıştır.

Loewe, M. ve H. Albrecht. (2022). The Social Contract in Egypt, Lebanon and Tunisia: What do the people want?. *Journal of International Development*, 1–18.

Loewe, M. ve T. Zintl. (2021). State Fragility, Social Contracts and the Role of Social Protection: Perspectives from the Middle East and North Africa (MENA) Region. *Social Sciences*, 10(12), 447.

Loewe, M., T. Zintl ve A. Houdret. (2021). The Social Contract as a Tool of Analysis: Introduction to the Special Issue on “Framing the Evolution of New Social Contracts in Middle Eastern and North African Countries”. *World Politics*, 145, 1-16.

Mahmoud, Y. and Súilleabháin, A. (2020). Improvising Peace: Towards New Social Contracts in Tunisia. *Journal of Intervention and Statebuilding*, 14(1), 101-118.

Mercan, M. H. ve Kılavuz, M. T. (2017). Tunus'ta Demokratikleşme ve Elit Teorisi. *Uluslararası İlişkiler*, 14(55), 75-92.

Paciello, M. C. (2011). Tunisia: Changes and Challenges of Political transition. Medpro Technical Report. [http://aei.pitt.edu/59195/1/MEDPRO_TR_No_3_Paciello_on_Tunisia_\(1\).pdf](http://aei.pitt.edu/59195/1/MEDPRO_TR_No_3_Paciello_on_Tunisia_(1).pdf) adresinden 11.05.2023 tarihinde alınmıştır.

Pateman, C. (2012). Participatory Democracy Revisited. *Perspectives on Politics*, 10(1), 7-19.

Ramacciotti, B. (2005, 15 Mart). Democracy and Multidimensional Security: The rising need for citizen security in Latin America. https://pdba.georgetown.edu/Security/referencematerials_ramacciotti.pdf adresinden 11.05.2023 tarihinde alınmıştır.

Rijkers, B., Freund, C. ve Nucifora, A. (2017). All in the Family: State Capture in Tunisia. *Journal of Development Economics*, 124(C), 41-59.

Rose-Ackerman, S. (2007). From Elections to Democracy in Central Europe: Public Participation and the Role of Civil Society. *East European Politics and Societies*, 21(1), 31–47.

Rougier, E. (2016). “Fire in Cairo”: Authoritarian–Redistributive Social Contracts, Structural Change, and the Arab Spring. *World Development*, 78, 148-171.

Stepan, A. ve Robertson, G. (2004). Arab, Not Muslim, Exceptionalism. *Journal of Democracy*, 15(4), 140-146.

Suteu, S. (2019). The Populist Turn in Central and Eastern Europe: Is deliberative democracy part of the solution?. *European Constitutional Law Review*, 15(3), 488-518.

Tamburini, F. (2022). ‘How I Learned to Stop Worrying and Love Autocracy’: Kais Saied’s “Constitutional Self-Coup” in Tunisia. *Journal of Asian and African Studies*, 0(0).

Talukder, D. ve Pilet, J. B. (2021). Public Support for Deliberative Democracy: A specific look at the attitudes of citizens from disadvantaged groups. *Innovation: The European Journal of Social Science Research*, 34(5), 656-676.

Weipert-Fenner, I. ve Wolff, J. (2020). Introduction: Socioeconomic Protests in Times of Political Change—Studying Egypt and Tunisia from a Comparative Perspective. Weipert-Fenner, I. ve Wolff, J. (Ed.). *Socioeconomic Protests in MENA and Latin America*. Middle East Today (s. 1-40) içinde. Palgrave Macmillan, Cham.

Williams, M. S. (1998). *Voice, Trust, and Memory: Marginalized Groups and the Failings of Liberal Representation*. Princeton: Princeton University Press.

Yerkes, S. ve Alhomoud, M. (2022, 22 Temmuz). On Year Late, Tunisia’s President Has Reversed Nearly a Decade of Democratic Gains. *Carnegie Endowment for International Peace*. <https://carnegieendowment.org/2022/07/22/one-year-later-tunisia-s-president-has-reversed-nearly-decade-of-democratic-gains-pub-87555> adresinden 11.05.2023 tarihinde alınmıştır.

Yerkes, S. ve Ben Yahmed, Z. (2018 Aralık). Tunisians' Revolutionary Goals Remain Unfulfilled. Carnegie Endowment for International Peace. https://carnegieendowment.org/files/Yerkes_Yahmed_Tunisias_Goals_Unfulfilled_Dec2018_WEB.pdf adresinden 12.05.2023 tarihinde alınmıştır.

Zittel, T. (2007). Participatory Democracy and Political Participation. T. Zittel ve D. Fuchs (Ed.). Participatory Democracy and Political Participation (s. 9-28) içinde. New York: Routledge.